

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TÜRK DİLLƏRİNDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB (VIII-XII əsrlər qədim türk hüquq sənədləri əsasında)

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Qətibə Vaqif qızı Quliyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: akademik
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponətlər: akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

AMEA-nın müxbir üzvü
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Sevinc Novruz qızı Əliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aygül Ağamusa qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Zəmfira Musa qızı Əliyeva

[Handwritten signature]

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim türklərin yaratdıqları siyasi təşkilatlanmalarda inzibati idarəetmə və iyerarxik strukturun formalaşması sosial müstəvidə dəyişmələrə səbəb olduğu kimi, mədəni-tarixi şərait də zəngin və çoxfunksiyalı dil situasiyasını reallaşdırmışdır. “*Ruhən bütöv hadisə olan türklər*”¹in qurduğu dövlətlərdə ictimai-siyasi birlik, tolerant, demokratik mühit ümumtürk dilini geniş bir coğrafiyanın vahid ünsiyyət vasitəsinə çevirməklə bərabər, dövlətin siyasi və mədəni nüfuzunun göstəricisi kimi formalaşdırmışdır. Çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri fonunda reallaşan milli birlik türkcənin ədəbi dil kimi təşəkkülünü və bütün ali göstəriciləri ilə inkişafını təmin etmişdir. Məişət ünsiyyəti və ədəbi-bədii dildən dövlətin, millətin rəsmi dilinə çevrilən türk dili özündə mədəni-siyasi, sosial fərqlilikləri ehtiva edərək yeni funksionallıq imkanları qazanmışdır. Dövlət quruluşunun get gedə təkmilləşməsi, müxtəlif sosial münasibətlərin şaxələnməsi, dilin ictimai-siyasi nüfuzunun artması kimi reallıqlar üslubların təşəkkülünü və inkişafını təkcə mədəni-tarixi, sosial-siyasi şərtlər əsasında deyil, həm də dilin bütün yarusları üzrə linqvistik planda araşdırılması üçün zəngin material verir.

Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkülü, digər üslublardan ayrılması prosesi türklərdə dövlətçilik ənənələrinin yaranması, ictimai-siyasi şərtlərin dəyişməsi, hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi kontekstində təzahür edir. Bu proseslər gedişində dilin funksionallığının artması, sənədlərin tərtibi işinin təkmilləşməsi rəsmi-işgüzar üslubun formalaşmasını təmin etmiş, yazılı olaraq ilk dəfə Göytürk abidələri ilə qarşımıza çıxan qədim türk dili rəsmi-işgüzar yazı üslubu faktına çevrilmişdir. Belə ki, VIII-XII əsrlərdə tərtib olunan, siyasi-diplomatik durumu, hərbi, iqtisadi-ticari əlaqələri, müxtəlif rəsmi-hüquqi münasibətləri əks etdirən sənədlər müvafiq olaraq rəsmi-

---

¹Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları / N.Q.Cəfərov. – Bakı: Pedaqogika, – 2005, – s. 18-19.

işgüzar üslubun alt üslublarını – mikroüslubları meydana gətirmişdir. Bu yarımüslublar fonunda rəsmi-işgüzar üslubun leksik-qrammatik normalarında müəyyən stilistik cizgilər əmələ gəlmişdir ki, bu VIII əsrdən başlayaraq sonrakı bütün mərhələlər boyu yüksələn xətlə cilalanmağa, standartlaşmağa doğru inkişaf etmişdir. Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları hesab edilən, Şərqi Türküstandan, Turfandan tapılan, dünyanın bir çox kitabxanalarında mühafizə olunan çox sayda qədim türk hüquq sənədlərinin tədqiqi artıq müəyyən ədəbi nüfuz qazanmış dilin üslubi diferensiasiyasının tarixini müəyyənləşdirmək, üslubların funksional-semantik imkanlarını və bu imkanların sərhədlərini təyin etmək baxımından aktualıq kəsb edir.

20-ci əsrin əvvəllərindən, çoxşaxəli şəkildə isə keçən yüzilliyin 50-60-cı illərindən başlayaraq üslubiyyat məsələlərinin öyrənilməsi türkologiyada ayrıca bir istiqamət təşkil etmiş, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir². XX əsrin 30-cu illərində türk dillərinin üslubiyyatına dair məsələlərə X.S.Xocayev və A.Tağızadənin birgə yazdıqları dərslikdə xüsusi yer verilmişdir³. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan üslubları təfəkkür formalarına uyğun olaraq təsnif etmişdir⁴. T.Hacıyev üslubi müəyyənlikdə forma və məzmun birliyini əsas götürərək *“üslubların müəyyənləşməsində, şübhəsiz ki, vəziyyətlə təsvir arasındakı uyğunluğa, məzmunla ifadənin münasibliyinə, forma ilə məzmunun dialektik rəbitəsinə xüsusi diqqət”*⁵ verilməli olduğunu yazmışdır. Azərbaycan dilçiliyində

---

²Иванова, С.В. Развитие изучения стилистики якутского языка. Филологические науки. Вопросы теории и практики / С.В.Иванова. Тамбов: Грамота, – 2017, № 10(76), – в 3-х ч. ч. 3. – с. 103.

³Tağızadə, A.M, Xocayev, X.S. Müxtəsər üslubiyyat: orta məktəb üçün: 7 tədris ili: sintaksis və stilistika / A.M.Tağızadə, X.S.Xocayev. – Bakı: Azərnaşr, – 1933, – s. 91.

⁴Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: – 1962, – s. 31.

⁵Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / T.İ.Hacıyev. – Bakı: – 2012, – s. 242; 31.

Ə.Bağirov⁶, T.Əfəndiyeva⁷ və başqalarının üslubiyyat məsələləri, üslubların təsnifatı, müasir funksional üslublara aid araşdırmaları vardır. Üslubların təşəkkül tarixi, formalaşması, diferensiasiyası, bölgüsü ilə bağlı dünya türkologiyasında müxtəlif fikirlər, fərqli yanaşmalarla əsasında aparılan təsnifatlar, araşdırmalar mövcuddur⁸. K.Sodikov abidələri üslublarına görə təsnif edir, ədəbi-bədii, dini-fəlsəfi, elmi əsərlərlə yanaşı, rəsmi-diplomatik, epiqrafik mətnləri ayırır, türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun tarixinə toxunur, qədim türkcə rəsmi-hüquq sənədləri, yarlıq və bitigləri türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun öyrənilməsində əsas mənbələr hesab edir⁹. M.Özyetgin yarlıq və bitiklərin dil-üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərək hər bir növün hansı dövrdə tərtibindən, məqsəd və mövzusunun asılı olduğunu yazır və qeyd edir ki, rəsmi sənədlərdə, rəsmi yazışmalarda müəyyən tarixi dövrdə qurulan yazı sistemi, üslubi qəlibləşmə çox dəyişikliyə uğramadan əsrlər boyu istifadə olunur¹⁰.

Dilin cəmiyyətdəki mövqeyini dövlətçiliklə birbaşa bağlayan M.Yusifov yazır ki, *“Dilin müstəqil inkişafı, zənginləşməsi və nüfuzu bilavasitə dövlətçiliklə bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin də ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur”*¹¹ və bu mənada VIII-XII əsrlər ərzində üç dövlət quran və böyük bir mədəniyyət

⁶ Bağirov, Ə.A. Ədəbi dilin üslubları haqqında / Ə.A.Bağirov. – Bakı: – 1967, – s. 7-8.

⁷ Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: – 2007, – s. 7.

⁸ Ильмухамегов, А.Г. Формирование и развитие официально-делового стиля башкирского литературного языка. Автореферат диссертации по филологии. Уфа, 2005

⁹ Содиков, К. Туркий ёзма ёдгарликлар тили: Адабий тилнин юзага келиши ва тикланиши / К.Содиков. – Тошкент: Тошкент Давлат Шарқшунослик Институти, – 2006, – s. 83; Содиков К. Илк ва урта асрларда яратилган туркий хужжатлар / К.Содиков. – Тошкент: Тошкент Давлат Шарқшунослик Институти, – 2016, – s. 4-6.

¹⁰ Özyetgin, A.M. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi / A.M.Özyetgin. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1996, – s. 77.

¹¹ Yusifov, M.İ. Dövlətçilik və dil / M.İ.Yusifov. – Bakı: Nurlan, – 2004, – s. 3

coğrafiyasını inşa edən türklər, dilin rəsmi-ışğuzar varlığını, mövcudiyətini də təmin etmişlər. Bu nöqteyi nəzərdən yanaşdıqda dilin funksionallığının artması, regional fərqlilik və ayrı-ayrı tayfa-dialekt göstəriciləri fonunda ekstralinqvistik faktorlar normalaşma və sabitləşməyə, üslubların formalaşmasına təsir göstərmişdir.

Türk rəsmi-hüquqi sənədləşmə tarixinin türk dövlətçiliyi tarixi əsasında öyrənilməsi, VIII-XII əsrlərdə türk xaqanlıqları dövründə yaradılmış hüquqi sənədlərin dilinin ədəbi normalar çərçivəsində üslubi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, dil faktlarının tarixi-müqayisəli metodlarla diaxron və sinxron təhlillər əsasında araşdırılması türkologiyada çoxşaxəli tədqiqatlara istiqamət verir. Rəsmi-hüquqi sənədlər əsasən mətnşünaslıq istiqamətində tədqiq olunsa da, türk dillərində rəsmi-ışğuzar üslubun təşəkkül və inkişaf tarixi, tarixi leksikası və qrammatika məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Bu məsələlər tədqiqat işinin elmi-nəzəri aktuallığını və əhəmiyyətini səciyyələndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyada tədqiqat obyektı qədim türk rəsmi-ışğuzar üslubuna dair mənbələr, rəsmi-hüquq sənədləridir. Tədqiqat zamanı qədim türk rəsmi-hüquq sənədlər – ilkin, ayrı-ayrı tədqiqatçıların hazırladığı nüfuzlu elmi nəşrlər əsasında araşdırılır. Tədqiqatın predmetini qədim türk rəsmi-ışğuzar üslubuna dair ilkin mənbələrin stilistik spesifikasiyasının, leksik və qrammatik səviyyədə funksional xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. VIII-XII əsrlər qədim türk rəsmi-ışğuzar üslubuna dair sənədlərin meydana gəlməsinin ictimai-siyasi və tarixi-mədəni şərtlərini, bu sənədlərin dili əsasında rəsmi-ışğuzar üslubun formalaşma və inkişaf tarixini öyrənmək, türk dilləri kontekstində normalaşmanın əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaq, leksik və qrammatik səviyyədə izlənən üslubi cəhətləri müəyyənləşdirmək tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədlə əlaqədar tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Türk dillərinin tarixi inkişafı kontekstində rəsmi-ışğuzar üslubun formalaşmasını şərtləndirən sosial amilləri, mədəni-ictimai-tarixi-siyasi mühiti təhlil etmək;

- Türk dillərində rəsmi-ışgüzar üslubun təşəkkül və inkişafının ilk dövrlərini əks etdirən qaynaqları təsbit, təsnif, təsvir və təhlil etmək;

- Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin məzmunundan irəli gələn üslubi leksik qatı tematik, terminoloji baxımdan təhlil etmək;

- Türk dillərinin müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqələrinin təzahürlərini rəsmi-ışgüzar üsluba dair mənbələrin lüğət tərkibində ortaya çıxarmaq;

- Rəsmi-ışgüzar üslubun leksik özünəməxsusluğunu təmin edən individual söz qruplarının tematik, struktur-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;

- Rəsmi-ışgüzar üsluba aid mənbələrin dilində söz yaradıcılığının dinamik xarakterini üslubi nəzər nöqtəsindən izləmək, sözdüzəltmə üsullarındakı işlənmə səviyyəsini aydınlaşdırmaq;

- Türk dillərində rəsmi-ışgüzar üslubun lüğət tərkibinin terminoloji sistemini rəsmi-hüquqi sənədlər əsasında şərh etmək, sahələr üzrə terminoloji sistemin təsnifatını vermək, terminlərin yaranma üsullarını müəyyənləşdirmək;

- Rəsmi-ışgüzar üsluba dair sənədlərin dili kontekstində qədim türkcənin qrammatik normativliyini ismin qrammatik kateqoriyaları əsasında təhlil etmək;

- Rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində hal kateqoriyasını diaxron aspektdə tədqiq etmək, hal kateqoriyasının təzahüründəki fərqlilikləri üzə çıxarmaq;

- Müxtəlif məzmun və formalarda yazılan rəsmi-ışgüzar sənədlərin dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə yollarını araşdırmaq;

- Rəsmi-ışgüzar sənədlərin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının təzahür şəkillərini müəyyənləşdirmək, qrammatik göstəricilərin tarixi inkişafını izləmək;

Tədqiqatın metodları. VIII-XII əsrlərdə tərtib olunan rəsmi-hüquqi sənədlər üzərində iş müxtəlif metod və üsullar vasitəsilə araşdırılmışdır. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq müqayisəli-tarixi, təsviri, statistik metodlardan istifadə

olunmuş, yeri gəldikcə sistemləşdirmə, qarşılaşdırma, analitik təhlil üsullarına müraciət edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Türkoloji araşdırmalarda rəsmi-işgüzar üslubun yaranma tarixi ənənəvi olaraq yeni dövrlə əlaqələndirilmiş, üslubun təşəkkül və inkişaf tarixi düzgün müəyyənləşdirilməmişdir. Bu mənada VIII-XII əsrlərdə qədim türkcədə rəsmi-işgüzar üslubun formalaşmasında intra və ekstralinqvistik amillərin rolunun tədqiqi, rəsmi-hüquqi sənədlərin dilinin müqayisəli şəkildə diaxron və sinxron aspektdə təhlili türk dillərində üslubların diferensiallaşma tarixinin aydınlaşdırılmasına, üslubların funksionallıq qazanmasının sosialinqvistik şərtlərinin müəyyənləşdirilməsinə, üslubi sərhədlər əsasında səciyyəvi dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə imkan verir.

- Türk dilinin funksionallığının geniş olduğu, ictimai, siyasi və regional səviyyədə nüfuzunun artdığı VIII-XII əsrlərdə rəsmi-işgüzar üsluba dair qaynaqlar kifayət qədər böyük bir mədəni-siyasi və tarixi-lingvistik xəzinəni təşkil edir. Rəsmi-hüquqi sənədlər bu dövrlərdə artıq türk dilində rəsmi-işgüzar üsluba dair ilk nümunələrin yarandığını göstərir.

- İlk qaynaqlar kontekstində rəsmi-işgüzar üslub funksional üslublar sistemində özünəməxsus stilistik keyfiyyətlərinə, zəngin inkişaf tarixinə malik müstəqil üslub kimi fərqlənir.

- VIII-XII əsrlərdə yaradılan rəsmi-işgüzar üsluba dair qaynaqların müxtəlifliyi, çeşidliliyi rəsmi, hüquqi, işgüzar, mülki sənədlərlə xarakterizə olunur. Bu müxtəliflik üslubun ayrı-ayrı mikroüslublar istiqamətində inkişaf etdiyini sübut edir.

- Rəsmi-işgüzar üsluba dair qaynaqların lüğət tərkibi ayrı-ayrı sənədlərin janr-məzmun tipologiyasını əks etdirməklə yanaşı, ictimai-siyasi, hüquqi mahiyyətli leksik qat xüsusi nomenklatur düzəltmə və mürəkkəb sözləri, habelə mənşə etibarilə milli və alınma lüğəvi vahidləri ehtiva edir.

- Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin dilində işlənən terminlər, onların struktur-semantik xüsusiyyətləri, genezisi, orta əsrlər və müasir türk dillərində işlənmə vəziyyəti, janrdan və regional yerləşimdən irəli gələn tematik zənginliyi üslubun normalarının

müəyyənləşməsinə, diferensial cəhətləri əhatə edən sərhədlərinin formalaşmasını təmin etmişdir.

- Türk dillərinin, eləcə də VIII-XII əsrləri əhatə edən qədim türk dilinin qrammatik-morfoloji quruluşunun, eləcə də ədəbi qrammatik normanın sabitliyini təmin edən göstəricilərin funksionallığı rəsmi-ışgüzar üsluba dair mənbələrin dilində tənzimləyici və müəyyənədicə xarakter nümayiş etdirir.

- Hal kateqoriyasının tarixi formaları, onların bəzi məqamlarda qeyri-sabit təzahürü, mənsubiyyət, kəmiyyət kateqoriyalarının ifadə təzahürlərindəki çoxşaxəlilik və paralelliğin əksi etnocoğrafi və üslubi xüsusiyyətlərin əksi kimi ortaya çıxır.

- Qədim dövrlərdən başlayaraq özündən əvvəlki mərhələlərin ən ümumi, mühüm elementlərini ehtiva edən qədim türk dili böyük tarixi inkişaf prosesində səciyyəvi və qabarıq, normativ cəhətləri bütün üslublar üzrə əks etdirərək sonrakı mərhələyə olaraq ötürmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, o, qədim türk dilində olan sənədlər əsasında rəsmi-ışgüzar üslubu sistemli şəkildə öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuş ilk işdir. VIII-XII əsrlərə aid hüquqi sənədlərin dil xüsusiyyətləri üslubi çərçivədə dissertasiyada tam, ardıcıl və əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Rəsmi-ışgüzar üslubun formalaşmasında iştirak edən linqvistik və qeyri-linqvistik faktorların məcmusu üzə çıxarılaraq tədqiq edilmişdir. Sənədlərin üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı ilk növbədə türk dillərində rəsmi-ışgüzar üslubun təşəkkül və formalaşma tarixinə nəzər salınmış, sözügedən üslubun yaranmasına təsir göstərən dildaxili və dilxarici amillər, mədəni, ictimai-siyasi şərait müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat işində müxtəlif məzmunlu hüquqi sənədlər, dövlət və fərdlər arasında hüquqi aktın təməl prinsiplərinə əsasən tərtib olunan rəsmi sənədlər təsnifata cəlb olunmuş, növlərinə görə dil-üslub xüsusiyyətləri araşdırılmış, sənədlərin dili leksik, qrammatik səviyyələrdə təhlil edilmiş, fərqli növlərdə yazılan sənədlərə aid nümunələr müqayisə olunaraq fərqli və bənzər cəhətlər aşkarlanmışdır.

Müxtəlif təyinatlı vergi, borc, kirayə qəbzləri və hüquqi sənədlərdə işlənən leksik vahidlərin mənşəyi, yaranma yolları, xüsusilə, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik söz yaradıcılığı, terminlər sistemi, sənədlərin üslubi xüsusiyyətləri diaxron və sinxron planda, nəzəri və praktik aspektdə kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bu mənada janr-məzmun fərqliliyi çərçivəsində rəsmi-ışgüzar üslubun tarixi inkişafını əks etdirən dissertasiya ilk monoqrafik tədqiqat işidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya nəzəri baxımdan ilk növbədə türk dillərində funksional üslubların tarixinin tədqiqində elmi metodoloji model-mənbə kimi dəyərləndirilə bilər. Təqdim olunan dissertasiya həmçinin türk dillərində rəsmi-ışgüzar üslubun təşəkkül və inkişaf tarixini öyrənməyi şərtləndirir. Tədqiqatdan VIII-XII əsrlərin ədəbi dili ilə məşğul olan mütəxəssislər, müvafiq dərslük müəllifləri, filoloji fakültələrdə təhsil alan tələbələr istifadə edib yararlı ola bilərlər.

Dissertasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyəti həmçinin ondan ibarətdir ki, bu sahədə aparılan ilk geniş, əhatəli tədqiqat işi kimi türk dillərinin tarixi inkişafının mühüm bir mərhələsinə aid rəsmi-hüquqi sənəd üslubu araşdırılmışdır. Bu günə qədər aparılan dil tarixi tədqiqatlarında, türkoloji araşdırmalarda bir qədər diqqətdən kənar qalmış qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin üslubi cəhətdən tədqiqi yeni elmi istiqamətlərin aşkarlanmasına kömək olacaqdır. Dissertasiya qədim türkcə rəsmi-ışgüzar üsluba dair mətnlərin, xüsusən də, rəsmi-hüquqi sənədlərin dili, eyni zamanda rəsmi-ışgüzar üslubun tarixi ilə bağlı aparılan yeni tədqiqat işləri üçün əsas elmi-nəzəri, metodoloji mənbə rolu oynamaq iddiasındadır. Praktiki cəhətdən bu yazılı abidələrdə işlənən terminlərin toplanıb lüğət kimi nəşr olunması həm rəsmi-ışgüzar üslubun spesifik leksik fondunun müəyyənləşdirilməsi, həm də müasir dövrdə termin yaradıcılığı prosesində keçmişə qayıdış, unudulmuş sözlərin bu və ya digər şəkildə yenidən canlanması üçün yeni imkanlar yaradacaqdır. Əsər ali təhsil müəssisələrində dil tarixi kurslarının, magistr pilləsində ixtisas kurslarının aparılmasında, türk dillərinin üslubiyyat tarixinin

tədrisinə və bu sahə ilə bağlı tədqiqatların miqyasının (və keyfiyyətinin) artırılmasına, heç şübhəsiz, təsirini göstərəcəkdir.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat zamanı əldə edilən əsas nəticələr, araşdırmanın başlıca müddələrinin yekunları beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə (bazalarına) daxil olan dövrü elmi nəşrlərdə və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi mətbuat orqanlarında dərc olunmuş, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktik konfransların, simpoziumların nəticələri üzrə məruzələr və tezislər nəşr edilmişdir. Ölkə daxilində 10 məqalə, xaricdə 8 məqalə (biri Web of Science bazasında) dərc edilmişdir. Dissertant beynəlxalq konfranslarda 10, respublika konfranslarında 5 məruzə ilə çıxış etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, ixtisarlardan ibarətdir. Dissertasiyanın hər bir fəslə müvafiq yarımfəsil və paraqraflara bölünmüşdür. Dissertasiyanın giriş hissəsi 8 səhifə, I fəsil 74 səhifə, II fəsil 55 səhifə, III fəsil 36 səhifə, IV fəsil 55 səhifə, nəticə hissəsi 6 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 26 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 261 səhifə, 460, 614 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektivi və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin

ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi barədə məlumat təqdim edilir.

I fəsil “Türk dillərində rəsmi-ışgüzar üslubun təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələləri” adlanır. Bu fəsil dörd paraqraftan, 4 bənddən ibarətdir. Bu fəslin “**Qədim türk dilində rəsmi-ışgüzar üslubun formalaşmasını şərtləndirən mədəni-ictimai, siyasi-iqtisadi mühit**” adlı birinci paraqrafı iki bənddən ibarətdir. Tədqiqatın bu fəslində qədim türk tarixinin müəyyən bir mərhələsi olan VIII-XII əsrlərdə dövlətçilik ənənələri, ictimai-siyasi həyat, mədəni-mənəvi dəyərlər dünya sivilizasiya və ictimai-siyasi təbədüllətləri fonunda təhlil edilir.

Türklər eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq XII əsrdək kifayət qədər təlatümlü tarixi bir epoxada böyük, güclü, zəngin və güdrətli dövlətlər yaratmışlar. Tarixən məskun olduqları coğrafiyada dövlətlər quran və nüfuzu altında olan geo-siyasi regionlarda hakim olan xalqlar mədəni yüksəlişlər fonunda özünəməxsus güclü iqtisadi, sosial və hüquqi sistemlər yaratmışdır. Göytürk Xaqanlığı dövrünə aid olan abidələrdə yazılanlara əsaslanaraq F.Eroğlu türklərdə dövlətçilik anlayışının, idarəetmə sisteminin əsasən dörd prinsip üzərində qurulduğunu, bunların “*Kut və Törə, bilgəlik-müdrəklik, qurultay və etiraz etmək - müqavimət hüququ*” olduğunu qeyd edir¹². Türk milli-mənəvi dəyərləri, əxlaqi təfəkkürü əsasında formalaşan türk hüququ “Törə” adlanan çoxəsrlik qəlibləşmiş ənənə və adətlər əsasında formalaşmışdır. Cəmiyyət həyatını milli-mədəni dəyərlər, adət-ənənələr zəminində yönləndirən “Törə” xaqan da daxil olmaqla bütün cəmiyyətin ciddi şəkildə riayət etməli olduğu qanunlar məcmusu idi. Dövlətin bütün ali statusarında təmsil olunan idarəçilər, rəhbərlər törəyə sahib çıxan, sadıq olan, bilgəlik-müdrəklik nümayiş etdirən və məsləhətlə iş görə bilən bir şəxsin məsuliyyətini hiss edirdilər. Bu mənada VIII-XII əsrlər ərzində Göytürk, Uyğur və Qaraxanlı dövlətlərini quran, böyük bir mədəniyyət coğrafiyası inşa edən türklər dilin statusunu da ən ali mərtəbəyə yüksəltdi.

---

¹²Eroğlu, F. Türk Yönetim Tarihi ve Düşüncesi / F. Eroğlu. – İstanbul: Beta Basım Yayım, – 2018, – s.6-9

Hüquqi idarəçilik sisteminin, qanunlar kodeksinin mövcud olduğu VIII-XII əsrlərdə türkcənin tətbiq sahələrinin genişlənməsi üslubların formalaşmasını təmin etmiş, eləcə də rəsmi-ışğuzar üslubun təşəkkülünə zəmin yaratmış, inkişafına təsir göstərmişdir. “Ümumməişət əlaqə-ünsiyyət” vasitəsindən dövlətin, cəmiyyətin vahid rəsmi-kommunikativ amilinə çevrilmiş, mahiyyət etibarilə siyasi qüdrətin, rəsmiyyətin dili olan türkcə özündə həm dövrün mədəni-siyasi, həm də fərqli sosial təzahürləri əxz etmişdir. T.Hacıyevin “*ədəbi dil həmişə mövcud olmuşdur, hətta xalq dilinin təşəkkülündən əvvəllərdə də. Tayfa dili - dialekt dili dövrünün öz ədəbi təzahür variantı olmuşdur*”¹³ fikri bunu deməyə əsas verir ki, ictimai-mədəni, iqtisadi mövqeyə, böyük bir kulturoloji coğrafiyada həm etnik, həm də dövlətçilik baxımdan yüksək siyasi nüfuzə və birliyə sahiblik ümumtürk dili bütün ali göstəriciləri ilə ədəbi dil kimi formalaşmışdı, əlbəttə, öz dövrünün xüsusiyyətləri fonunda, həm də üslubların yaranmasına zəmin yaratmışdır. Göytürk xaqanlarının xalqa və özlərindən sonra gələn idarəçilərə müraciətlərini, hesabat və vəsiyyətnamə xarakterində yazılan mətnləri rəsmi-ışğuzar üslubun ilkin rüşeymləri olaraq qəbul etmək lazımdır. Bu mənada türklərin qəhrəmanlıq və dövlətçilik tarixinin yadigarları olan qədim türk yazılı abidələri, müxtəlif sosial-hüquqi münasibətləri əks etdirən sənədlər rəsmi-hüquqi yazı üslubunu ehtiva edən ilkin və əsas mənbələrdir.

Birinci fəslin birinci paragrafın birinci bəndi “**Türkologiyada “qədim türk dili” anlayışı və dövrləşdirmə məsələsi**” adlanır. Bu paragrafda türkologiyada “qədim türk dili” və qədim türk dilinin dövrləşdirilməsi məsələsini geniş araşdıran tədqiqatçıların fikirləri və fərqli baxışların meydana gətirdiyi müəyyənləşdirmələr əsasında təhlil edilmiş, dünya türkologiyasında bu mövzuyla bağlı olan fikirlər müqayisəli olaraq şərh olunmuşdur.

Türk milləti ən qədim zamanlarda multikultural mühitdə yaşamış və zaman-zaman fərqli dillərlə müxtəlif səviyyəli təmaslarda olmuşdur ki, bu qarşılıqlı təsirlənmələrə gətirib çıxarmışdır. Tarixən

---

¹³ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I / T.İ.Hacıyev – Bakı: – 2012, s. 28

çin, soqđ, monqol, ərəb, fars, rus və başqa dillərin təsirinə məruz qalsa da, bu təsirlər altında məğlub olmamışdır. Dili türk mədəniyyətinin üç əsas qaynağından biri hesab edən E.Güngörə görə, *“dilini itirməmiş millətlər dinini dəyişsələr də, birlik və bütünlüklərini itirməz”*¹⁴. Üslublar və onların diferensiallıq qazanması, sinkretizmi, üslublararası qarşılıqlı əlaqələrin təzahürü ədəbi dili bir sistem olaraq xarakterizə edir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, o tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində dəyişir və dövrün dil normalarının birbaşa təmsilçisinə çevrilir. Bu mənada, əlbəttə ki, qədim türk ədəbi dili dedikdə mövcud olduğu dövrün, ilk yazılı nümunələrini əldə etdiyimiz VI-XII əsrlərin tarixi-ictimai, mədəni inkişafı ilə bağlı olan, dövrün tayfa-dialekt xüsusiyyətləri fonunda daha fəvqəli dili nəzərdə tuturuq.

“Qədim türk dili dövrü” anlayışı dilçilikdə, xüsusilə türkoloji elmi ədəbiyyatda birtərəfli izah olunmamışdır. Türkologiyada, ümumiyyətlə, həm tarixşünaslıq, həm dilşünaslıq baxımından qədim türk dövrü, türk tarixinin və türk dillərinin inkişaf dövrləri, “qədim” anlayışı müxtəlif şəkillərdə təhlil edilmiş, bu haqda fundamental əsərlər yazılmış, geniş spektrli araşdırmalar aparılmış, bir-birinə zidd və uyğun mülahizələr, görüşlər irəli sürülmüşdür. N.Cəfərov “qədim türklər” anlayışını açmaq üçün öncə üç fundamental elmi-metodoloji problemin tam təfsilatlı öyrənilməsini şərt sayır:

1. *“Qədim”liyin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi.*

2. *“Qədim”liyin coğrafiyasının tarixi miqyası ilə təsəvvür edilməsi;*

3. *“Qədim dövr”lə “orta dövr” və nəticə etibarilə “yeni dövr” arasındakı genetik varisliyin parametrlərinin dəqiqləşdirilməsi”*¹⁵.

Z.V.Toğanın *“hadisələrin seyrindən, hətta maddə və əşyanın keçmişi və bu günkü halından bəhs edən hər yazı və hər hekayə*

---

¹⁴Güngör, E.A. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik / E.A.Güngör. – Ankara: Töre Devlet Yayınevi, – 1980, – s. 106

¹⁵Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları / N.Q.Cəfərov. – Bakı: Pedaqogika, – 2005, – s. 18-19.

tarixdir”¹⁶ deyə söylədiyi fikri də bu mənada maraqlı doğurur. Yəni tarix bu və ya digər hadisələrin, proseslərin, fəaliyyətlərin, müxtəlif vəziyyətlərin real, müəyyən təsəvvür yarada bilən və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarının bir növ icmalındır. Ən geniş təfəkkür meyarı ilə tarix zamanın hərəkətinin müxtəlif aşırımlarından ibarətdir. Biz bu zaman hərəkətini dövrləşdiririk, yəni sosial-mədəni inkişafı müəyyən xronoloji ardıcılıqla mərhələlərə ayırırıq. Zamana görə təsnifatda tarixi hadisələr dövrlərə bölünərək xronoloji dilimlərlə araşdırılır. Türk xalqlarının tarixi “ən qədim”dən “qədim”ə gələrkən əldə edilən maddi sübutlar, müxtəlif mərhələlərin doğurduğu ekzotiklik, dini inanclar, mədəniyyətin müxtəlif istiqamətləri, siyasi təzahürlər, insan təfəkkürünün mükəmməl izləri sayılan ədəbi-tarixi, yazılı abidələr xüsusi bir dövrləşdirmə aparmağa imkan verir. K.Sodikov türkcənin inkişafını araşdırarkən türk dillərinin tarixini də dövrləşdirir, VI-X əsrləri əhatə edən dövrü “Qədim türk yazılı ədəbi dili dövrü”, XI-XIV yüzillikləri əhatə edən dövrü isə “Əski türk ədəbi dili dövrü” adlandırır. Maraqlıdır ki, K.Sodikov qədim dövrü 2 mərhələyə ayırır: “1. Köktürk (Göytürk) dili – (Birinci və İkinci Türk xaqanlıqları dövründə yaradılmış Göytürk yazısı ilə Orhon və Yenisey, Tuva, Talas, Fərqanə abidələrinin dili); 2. Uyğur xaqanlıqları dövründə yaradılan göytürk, uyğur, mani, brahmi yazılarında (indiki elmi ədəbiyyatda qədim uyğur dili adlandırılır) abidələrin dili. Əski Türk ədəbi dili (XI-əsrdən XIV əsrin əvvəllərinə qədər). O, aşağıdakı dövrləri əhatə edir: 1) Qaraxanlı dövrü dili (Qaraxanilər dövründə yaradılan abidələrin dili) 2) Çağatay Türkisi; 3) Əski Xarəzm türkişi (Altın Orda və Xarəzm mühitində işlənən ədəbi dil); 4) Əski Qıpçaq dili (Misirdə yazılan qrammatika və lüğətlər, eləcə də Qərbi Türk torpaqlarında qıpçaqların yaratdığı əsərlərin dili); 5) Əski Anadolu türkcəsi (Bu XIII-XV əsrlərdə Oğuz türklərinin işlətdiyi yazılı ədəbi dil”dir¹⁷.

¹⁶Toğan, Z.V. Tarihte Usul / Z.V.Toğan. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2019, s. 14

¹⁷Baykara, T.A. Türklüğün en eski zamanları / T.A.Baykara. – s.5-7/<https://www.altayli.net/turklugun-en-eski-zamanlari.html> baxış tarixi: 24.03.2021

V-XII əsrlərdə istifadə olunan və böyük bir mədəni-coğrafi məkanda yayılan göytürkcə, uyğur hərfləli mətnlərin, xüsusilə Asiya bölgəsindəki Orxon, Yenisey və Talas bölgələrindəki abidələrin dili heç bir fərq qoyulmadan əski türkcə, yəni qədim türk dili adlanır. Alman türkoloqu A. von Qabainin “Qədim türk dili”¹⁸ əsəri də bu görüşü dəstəkləyən mənbə kimi göstərilə bilər. S.B.Özönder qədim türk dilinin tarixi əhatə dairəsini təsbit etmək, xüsusilə bu anlayışın dövrlər üzrə sərhədlərini diqqətə çatdırmaq üçün “*Orxon-Yenisey-Talas kitabələrinin dili, manixey və buddist türkcə mətnlərinin dili müxtəlif fikirlərə baxmayaraq türkoloji ədəbiyyatda hələ də “qədim türk” adı altında*” öyrənildiyini vurğulayır¹⁹.

A.Qəribli “türk dili” linqvonim-anlayışının mahiyyətini açmağa çalışarkən, məsələnin mənşəyi problemini iki mərhələdə nəzərdən keçirməyi uyğun sayır: “1. “türkcə”nin ilk yazılı, eləcə də bu və ya digər şəkildə şifahi mənbələri ortaya çıxana qədər; 2. həmin mənbələr ortaya çıxdıqdan sonra” və nəticə olaraq belə ümumiləşmə aparır: “nə birinci, nə də ikinci mərhələdə “türk dili” linqvonim-anlayışına təsadüf edilmir, lakin I minilliyin ortalarından sonra “türkcə”nin həm şifahi, həm də yazılı formalarda geniş yayılması; istər siyasi, istərsə də mədəni nüfuzunun olduqca güclənməsi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, həmin dövrdə “türk” sözü yalnız etnos, dövlət (siyasi birlik) mənalarda deyil, eyni zamanda dil mənasında işlənmişdir”²⁰. Müəllifin gəldiyi qənaət əslində elə “qədim türk dili” anlayışının sərhədlərinin müəyyənləşməsi, müəyyən regional, mədəni, siyasi və etnik təmərküzləşmələr nəticəsində meydana gələn linqvonimin adlandırılmasında ən məqbuludur.

Qədim türk dilinin tarixi sərhədlərini indiyə qədər sadalanan ümumi faktlar, ortaya çıxan yeni müddəalar əsasında təsbit etmək,

---

¹⁸ Gabain A. Eski Türkçenin Grameri / A. Von Gabain. –Ankara: TDK Yayınları. – 2007. – 313 s.

¹⁹ Özönder, F.S.B. Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz. Türkbilgi / F.S.B.Özönder. – Ankara. – 2002/3, – s. 204

²⁰ Qəribli, A.N. “Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası / A.N. Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018, – s. 36

sərhədlərini dəqiqləşdirmək mümkündür. Məsələyə tarixi-lingvistik prizmadan yanaşdıqda bu anlayışın və anlayış üçün girən tarixi mərhələlərin sərhədlərinin b.e. VI əsrindən - XII əsrinə qədərki dövrləri əhatə etdiyini deyə bilərik və bu dövrü qədim türk dövrü (qədim türk yazı dili dövrü) kimi qəbul etmək olar.

Birinci paragrafın ikinci bəndi **“Rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkül və inkişaf tarixi”** adlanır. Bu paragrafda üslublar sistemi, üslubiyyat məsələsi türkoloji ədəbiyyat, dünya dilçiliyi və Azərbaycan üslubiyyatçılarının fikir və araşdırmaları əsasında tədqiqata cəlb olunmuş, funksional üslublar sistemində rəsmi-işgüzar üslubun yeri, onun tarixi inkişaf yolu, təşəkkül və formalaşma mərhələləri, türk dillərinin erkən mərhələsindən başlayaraq hansı norma və standartlar çərçivəsində inkişaf etməsi tədqiq olunmuşdur.

Tarixi inkişaf kontekstində istər sosial münasibətlərin əsas faktorları, istərsə də müxtəlif müstəvilədə meydana çıxan əlaqələr dilin rəngarəngliyinin mahiyyətini də formalaşdırmış, üslub müxtəlifliyinin meydana çıxmasını sürətləndirmişdir.

Bizim dil şüurumuzda nitq elmi, məişət, ədəbi, publisistik və rəsmi-işgüzar üslublarda təzahür edir. Bu təzahür formaları, nitqin bu cür rəngarəngliyi, əlbəttə ki, bir çox intralingvistik və ekstralingvistik faktorların, amillərin təsiri ilə yaranır. Funksional üslublar (ədəbi, rəsmi-işgüzar, elmi, publisistik, məişət) birlikdə ədəbi dili təşkil edir. Ədəbi dilin ümumi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri funksional üslubların hər biri üçün normadır. Bu mənada qədim türk dilinin dəyərli qaynaqları hesab edilən rəsmi-işgüzar sənədlərin dilinin ədəbi dilin normalar sistemi əsasında öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə demək doğrudur ki, *“tarixən geniş istifadə olunan dil vasitələrinin müəyyən məcmusu, onların seçilməsi və istifadəsini tənzimləyən qaydalar müəyyən bir dövr əzində ümumi qəbul edilmiş konkret dil birliyinə çevrilmiş normalardır, o dilin funksionallığını və tarixi varisliyini təmin edən mühüm*

*xüsusiyyətlərdən biridir*²¹. Dilin ayrı-ayrı elementlərində özünü göstərən stilistik çalar, yəni onların müəyyən bir nitq tipinə (bunu üslub da adlandıra bilərik) aid olması o deməkdir ki, bütün bu ayrı-ayrı elementlər bir-birilə müəyyən qaydalar və prinsiplər əsasında semantik təmərküzləşmə və struktur əlaqə baxımından birləşir, dil sistemində korrelyativ və differensiallaşmış üslubi sistemləri ortaya qoyur. Təbii olaraq bu çalarlar, stilistik kolorit, bənzər və fərqli dil elementləri nitq fəaliyyətinin müxtəlif sosial formalarında, müxtəlif nitq tiplərində təşəkkül tapır və inkişaf edir, funksionallıq əldə edir və ədəbi dilin bir üslubunu yaradır. Bunu vurğulamaq istərdik ki, üslubi rəngarəngliyin meydana gəlməsi bir tərəfdən linqvistik elementlərin nitq prosesindəki müəyyən bir dilin struktur keyfiyyətlərinə, leksik və ya qrammatik normalarına bağlıdırsa, digər tərəfdən sosial-mədəni faktlarla, iqtisadi-siyasi mühitlə, cəmiyyətin siyasi təfəkkürü ilə də bağlıdır. Funksional üslublar - ünsiyyət sahələrindəki fərqlərə və dilin əsas funksiyalarına görə dilin müxtəlifliyidir desək, yanılmarıq.

Rəsmi-işgüzar üslub birbaşa dövlətçilik ənənələri və ictimai-mədəni, siyasi-hüquqi mühitlə əlaqəlidir. Siyasi, iqtisadi, hərbi güc ictimai-mədəni, etno-psixoloji yenilənmələrlə müşayiət edildikcə dilin cəmiyyətdəki nüfuzuna təsir etdiyi kimi, normalaşmış, müəyyən mənada kateqoriyallaşmış, həm etnik, həm də coğrafi diferensiallıqda belə ümumiləşmiş qaydaların mövcud olduğu ədəbi dili ortaya qoyur ki, bu ədəbi dilin “*daxili struktur və məna imkanları*” üslubların formalaşması üçün kifayət dərəcədə baza yarada bilir²². Cəmiyyətdə dilin funksionallığının artması üslubları yaratdığı kimi, siyasət, diplomatiya, hərbi, iqtisadi-ticari əlaqələr, hüquqi-rəsmi sənədləşmə sahələri də müvafiq olaraq rəsmi-işgüzar üslubun alt üslublarını – mikroüslublarını meydana gətirir. Bu yarımüslublar fonunda rəsmi-işgüzar üslubda leksik-qrammatik normalarda vahidlik, bütünlük

---

²¹Məmmədli, N.B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (Norma, nitq mədəniyyəti sahələri və nitqə verilən tələblər) / N.B.Məmmədli. II cild. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2022, – s. 21

²² Yusifov, M.İ. Dövlət dili və Norma / M.İ.Yusifov. – Bakı: “Kitab aləmi” nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi, – 2005, – s. 4

əmələ gəlir ki, bu VII-VIII əsrlərdən başlayaraq sonrakı bütün mərhələlərdə yüksələn xətlə təkmilləşməyə, sabitləşməyə doğru inkişaf edir.

Qədim türk rəsmi-hüquq sənədləri, mülki sənədlər, bu üslubun mövcud olan digər alt bölmələri fikrimizi dəstəkləyir. Sənədlərin məzmununun, tərtibatının xarakterinin aydınlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu zaman linqvistik vahidlərin məqsədyönlü seçilməsi və istifadəsinin hər bir sənəd növünün funksional-kommunikativ məqsədindən asılılığını müəyyən etməyə imkan verir.

Birinci fəslin ikinci paraqrafı **“Qədim türk rəsmi-ışğuzar üsluba dair ilkin qaynaqların nəşri və tədqiqi”** adlanır. Bu paraqrafda rəsmi-ışğuzar üslubun ilk qaynaqlarını müəyyən edərək, ilkin təzahürlərini ortaya qoymağa çalışdıq. Bu paraqrafda VIII-XII əsrə aid rəsmi-hüquqi sənədlər, yazılı mətnlər haqqında məlumat verilmiş, təsviri, statistik, tarixi-müqayisəli metodologiyaya əsaslanaraq araşdırma aparılmışdır. Paraqrafda rəsmi-ışğuzar üslubun ehtiva olunduğu müxtəlif qaynaqlar qruplaşdırılaraq təsnif edilmişdir.

Qədim türk hüquqi sənəd üslubunun, rəsmi-ışğuzar üslubun formalaşması tarixi əsasən əldə edilən materiallar əsasında dövləşdirilir. Bu mənada qədim türkcənin yazı dili – ədəbi dil kimi formalaşmasını, müxtəlif üslubların təzahürü kimi ortaya çıxan mənbələrin təhlili sənədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir (qeyd edək ki, daha erkən dövrlərə və Hun dövrünə (e.ə. III əsrdən b.e. V əsr) aid heç bir yazılı sənəd əldə olunmadığı üçün Hun dövrü təsnifatda yer almamışdır):

1. Göytürk xaqanlığı dövrünə aid sənədlər (VI-VIII əsrlər).
2. Uyğur xaqanlığı dövrünə aid sənədlər (VIII-X əsrlər).
3. Qaraxanilər dövrünə aid sənədlər (X əsrin II yarısından XII əsrə qədər);
4. Çaqatay dövrünə aid sənədlər (XIII-XII əsrlər);

Tədqiq etdiyimiz sənədləri VIII-XII əsrləri əhatə etdiyi üçün biz Göytürk, Uyğur xaqanlığı dövrünə aid türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin dilini araşdırırıq. Rəsmi-hüquqi sənədlər islamdan öncə türk hüququ ilə bağlı əsas tarixi faktları bizə ötürməklə bərabər,

rəsmi-ışgüzar üslubun ilkin təzahürləri, bu üslubun formalaşma və inkişaf mənzərəsini əks etdirən əsas mənbələrdir. Ümumiyyətlə, rəsmi-ışgüzar üsluba dair sənədlərlə bağlı türkologiyada bir çox təsnifatlar, bölgülər aparılmışdır. Bunların arasında R.R.Arat, Ə.Cəfəroğlu, N.Yamada, Ö.İzgi, T.Moriyasu kimi bir çox türkoloqun təsnifatları həm forma, həm də məzmunca nisbətən bütün sənədləri əhatə etmişdir. N.Yamada qədim türk-uyğur hüquqi vəsiqələri, mülki sənədləri ilə bağlı araşdırmaları əsasında sənədləri yeni formada, bu dəfə daha əhatəli və kompleks bir təsnifatla ortaya qoymuşdur²³.

Müxtəlif dövrlərdə Ə.Cəfəroğlu, R.R.Arat, T.Tekin, S.Çağatay, O.N.Orkun, Ş.Tekin, O.N.Tuna, T.Banquoğlu, O.F.Sertkaya və başqaları müxtəlif dövrlərdə tərtib olunan, qədim türklərin etno-sosial vəziyyəti, dövlətçilik quruluşu, siyasi-hüquq mədəniyyəti, adət-ənənələri, türk törəsi və s. ilə bağlı araşdırmalar aparmış, əldə olunan nəzəri-təcrübi nəticələr əsasında fundamental elmi əsərlər ərsəyə gətirmişlər²⁴.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı **“Qədim türkcə rəsmi-ışgüzar sənədlərin janr-məzmun və tərtibi tipologiyası”** adlanır. Ümumiyyətlə, sənədlər siyahıyaalma, mal və pul qarşılığında ödənilən vergilərə aid mülki hüquqa dair sənədlərdən ibarətdir. Bundan başqa məktublar, vəsiyyətnamələr, övladlığa götürmə, nikah və boşanma əqdi, ailə hüququ, kölə alqı-satqısı, şəxslər arasında bağlanan müqavilənamələri əks etdirən və tamğalı-möhürlü olan yarlıqlar da rəsmi-ışgüzar üslubun ilkin qaynaqları sırasındadır. Bu sənədlərə nümunə olaraq “Xidmətçinin ustaya şikayəti”, “Torpaq satışına dair sənəd”, “Küncüt borc kağızı”, “Neft borc kağızı”, “Tarla kirayəsi”, “Kətanla tarlanın mübadilə kağızı”, “Kətanla qadının mübadilə kağızı” və digər sənədləri²⁵ göstərmək olar.

---

²³ Yamada, N. Sammlung Uigurischer Kontrakte, 3 vols. Ed. by J. Oda / P. Zieme / H. Umemura / T. Moriyasu. Osaka, – 1993, – s. VIII-XII

²⁴ Quliyeva, Q.V. Qədim türk rəsmi-hüquqi sənədlərin tədqiqinin klassik dövrü / Q.V. Quliyeva. – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2022. №2, – s.224.

²⁵ Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cild. Qədim uyğur yazısı abidələri / Ə.Ə. Rəcəbli. – c. 4, II hissə. – 2010. –s.250

Rəsmi-işgüzar üsluba aid yazılan bütün sənədlərin tipləri məzmununa (rəsmi-işgüzar vəziyyətin əks olunmasına) və formasına (mətnin əsas elementlərinin quruluşuna) görə təsnif edilir. Bu mənada abidələri aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif etmək olar: 1) *janrına görə*: a) *rəsmi-hüquqi sənədlər*, b) *üsluba dair elementləri əks etdirən abidələr* (*Orxon və Yenisey abidələri, Süan-Tszyanın Bioqrafiyası, Kutadgu Bilig, Divanü lüğət-it-Türk*); 2) *məzmununa görə* - *rəsmi sənədlər*; *işgüzar sənədlər*.

Bu bənddə sənədlərin müəyyən tərtibat qaydalarından bəhs edilmiş, janrına və məzmununa uyğun olaraq tərtibat qaydalarına toxunulmuşdur. Sənədlərdə əvvəlcə onun tərtib edildiyi tarix, daha sonra sənədin məzmunu verilir, şərtlər göstərilir, sonra sənədlə əlaqəli olan şəxslərin və şahidlərin adı göstərilir, şahidlərin və şəxslərin möhürü-təsdiqi yer alır²⁶.

Dissertasiyanın II fəslı **“VIII-XII əsrlər türk rəsmi-hüquq sənədlərinin lüğət tərkibi”** adlanır. İkinci fəslin birinci paragrafı **“Rəsmi-hüquqi sənədlərin lüğət tərkibinin mənşə müxtəlifliyi”** adlanır. Qədim türk dilinin lüğət tərkibini türklərin həyat tərzini, yaşam dünyasını, dini-mistik dünyagörüşlərini və müxtəlif hissi-ekspressiv duyğularını əks etdirən söz qatı təşkil edir. Bu sözlər türk millətinin ictimai-siyasi, mədəni-etnik düşüncəsinin məhsuludur. Dilin *“ekspressiv və kommunikativ funksiyalarını bir medalın iki üzü”* adlandıran V.A.Avrorinin fikrini, eləcə də, R.A.Budaqovun *“kommunikativlik və fikri ifadə funksiyalarının vəhdət”*inin məntiqli olduğunu qeyd edən M.Əsgərov maraqlı və çox doğru mülahizəni irəli sürür: *“...söz qarşılığı olmayan, yəni adı olmayan əşyanı, varlığı, vəziyyəti, hərəkəti anlamırıq, dərk etmirik, yəni baş beynimizdə söz qarşılığı olmayan heç bir anlayış yoxdur”* və nəticə etibarilə *“baş beynimizdəki məlumatlar yalnız dil struktur vahidlərindən, yəni sözlərdən və ya formalardan ibarətdir”*²⁷. Zaman və məkan tandemində məfhumu ifadə edən söz tarixi inkişaf prosesində dəyişmələrə məruz qalır, funksionallığını

²⁶ Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cild. Qədim uyğur yazısı abidələri / Ə.Ə. Rəcəbli. – c. 4, II hissə. – 2010. – s. 250– s. 250

²⁷ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. I cild. – Bakı: Kitab aləmi, – 2004., s.32

itirə, yenidən canlana və ya dili tərک edə bilər. Dil bir millətin varlığının, kimliyinin ən əsas göstəricisi olduğu kimi, sözü yaradan da xalqdır. Bu mənada sözün tarixi xalqın tarixidir fonunda deyilənlərin ümumi stixiyasının xülasəsini K.Musayevin bu fikri tamamlayır: *“dil xalqın tarixini əks etdirir” deyiləndə, bu zaman hər şeydən əvvəl onun lüğət tərکibi, söz tutumu nəzərdə tutulur. Nə dilin fonetikasi, nə də grammatikası xalqın həyat şəraitini bizlərə leksika qədər tam çatdırma bilmir*”²⁸. Doğrudan da, hər bir dilin lüğət tərکibi o dilin daşıyıcıları olan xalq haqqında ilkin və daha təsirli təsəvvürləri formalaşdırır. Əsrlər, mühitlər, mədəniyyətlər, yazı sistemləri, dünya görüşləri, əmək və ictimai fəaliyyətdəki dili dəyişdirir, lüğət tərکibini yeniləyir. H.Mirzəyevin yazdığı kimi *“dil daim öz kökü üzərində inkişaf edir və təkmilləşir...Elmin, texnikanın, mədəniyyətin, kənd təsərrüfatının inkişafı, iqtisadi-siyasi əlaqələrin genişlənməsi və s. bu kimi məsələlərlə bağlı olaraq daim lüğət tərکibi zənginləşir, onun grammatik quruluşu səlisləşir və təkmilləşir*”²⁹.

Qədim türk dilinin lüğət tərکibinin əsas qatını türk mənşəli leksika tutur. O leksika ki, bu gün müxtəlif coğrafiyalarda, mədəni-siyasi mühitlərdə, fərqli siyasi konyukturlarda yaşamına davam etdirən müasir türk dillərini bir çadır altında birləşdirir. Qədim türkcədə işlənən leksik vahidlərin az bir hissəsi çağdaş türk dilləri üçün tam arxaikdir, bir qismi türk dillərinin dialekt və şivələrində qorunub saxlanılır, lüğət tərکibinin əhəmiyyətli hissəsi isə çağdaş türk dillərində, eləcə də müasir Azərbaycan dilində müəyyən fonetik və leksik-semantik fərqlərlə yaşamını davam etdirir. Rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilinin türk mənşəli ümumişlək leksikasını şərti olaraq üç qrupda birləşdirmək olar: 1) Ad bildirən sözlər; 2) Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 3) İş, hal, hərəkət bildirən sözlər.

I. Ad bildirən sözlər: Sənədlərin ümumişlək leksikasının müəyyən hissəsi ad bildirən sözlərdən ibarətdir. Rəsmi-hüquq

²⁸Мусаев, К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении / К.М.Мусаев. – Москва: Наука, – 1975, – с.12

²⁹Mirzəyev, H.İ. Azərbaycan dilində fel. (Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri) / H.İ.Mirzəyev. – Bakı: Elm, – 2006, – s. 6

sənədləri ilk baxışdan ümumişlək sözlərin geniş işləmə biləcəyi mənbə təəssüratını yaratmasa da, sənədlərin məzmunu, müxtəlif aktlaşmaların hüquqi ifadəsi rəngarəng tematik söz qruplarının meydana gəlməsini və geniş işlənməsini təmin etmişdir. Bu sözlər ayrı-ayrı sahələri, leksik-semantik mənzərəni əks etdirir ki, buraya məzmunundan irəli gələrək canlı və cansız varlıqların adları, insan adları, heyvan, bitki adları, ay, gün, il adları, peşə-sənət leksikası və s. daxildir.

Qohumluq bildirən sözlər: Bəzi sənədlərin dilində məzmun və sənədin növündən asılıq olaraq qohumluq bildirən sözlər işlənmişdir: “*akam, inim, uruğum, toğmuşun, oğulum, yüzligim*” – böyük qardaşım, kiçik qardaşım, nəslim, doğulmuşlarım, oğullarım, qohumlarım³⁰.

Alət və vasitə adları. Sənədlərin dilində məzmununa əsasən müəyyən alət və vasitə bildirən sözlər işlənmişdir: *ayak – qədəh; bağırcık – yəhər, qoşqu, bərgə – qamçı, qırmanç; boduğ – boya; äd-ed – mal, əşya; idiş – qab-qacaq; kañlı – araba; eşiç – qazan, tava; küp – qab, küp və s.*

Qida, içki, yemək fəaliyyəti adları: Rəsmi-işgüzar mətnlərdə qida, ərzaq, içki adı bildirən sözlər sənədlərin məzmunundan və hansı ehtiyacın ödənilməsindən asılı olaraq məhdud sayda işlənmişdir: *-aş – aş, yemək; aşı – öyun, yemək; azuk – azuqə; ät – at; bor – şərab, içki; keslig – pendir; suv – su; süçüg – şərab, şirin şərab, süt; tüş – meyvə, bar; tərəvəz.*

Sənət, peşə və vəzifə adları. Türk dillərinin lüğət tərkibinin müəyyən qismini sənət, peşə, vəzifə və ixtisas adları təşkil edir. A.Əbdürəhmanov sənət-peşə sözlərindən bəhs edərkən yazır: “*sənət və peşə adlarının yaranma tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixinə bərabərdir. Onlar müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda insanların əsas fəaliyyət prosesləri ilə əlaqədar yaranmış və xalqın tarixi, adət-ənənsi, məişəti, həyat tərz, estetik və etik görüşlərini əks*

---

³⁰ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkcesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022, – 831 s.

etdirmişdir”³¹. Abidələrin dilinin tədqiqi bu cür lüğəvi dil vahidlərinin kəmiyyətə çoxluq təşkil etdiyini göstərir: *ayğucu – öyrədən, deyən; bedizçi – rəssam; boşgutçı – xoca, müəllim (öyrədən); elçi – ilçü – elçi; eşi – məmur; inəl – vəkil, köməkçi; iş ayğucu – iş buyuran, usta; suvçı – suçu; otaçı – həkim, təbib; koyncı – çoban; tamğaçı – damğaçı; təgirmənçi – dəyirmançı; udçı – ilxı çobanı; ulağçı – arabaçı və s.*

Dini-mifik məfhumları bildirən sözlər. *alkış – alqış; arka – icma; iduk – müqəddəs; kuvrağ – camaat, topluluq; teñriken – tanrısəl; yazuk – gunah, xəta, yanlış; yoruğ – ritual, kanon; nom – qanun*³².

Duyğu, hiss və düşüncə bildirən sözlər. *Emgek – əziyyət, dərd, kədər, sıxıntı; enç – hüzur, sakitlik; küsüş – arzu, istək, həvəs, dilək; muñ sıxıntı, dərd; tarkınç – darğınlıq, kədər, darıxdırıcılıq, sıxıntı; kü – un, şöhrət, səda və s.*

Vücut və orqan adları (somatizmlər). Smatik leksika zənginlik nümayiş etdirir: *adak – ayaq; ən uc, qıraq; baş – baş; ilk, əvvəl; bod – boy, vücut; boguz – boğaz; güzəran; boyun – boyun; elig – el; iz – iz, nişanə; köñül – köñül, ürək; kulgak – qulaq; təri – dəri; töpö – təpə; başın üst hissəsi və s.*

II. Əlamət, keyfiyyət, miqdar bildirən sözlər: Türk dillərinin ümumişlək leksikasının mühüm bir hissəsini əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər təşkil edir. Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin dilində işlənən əlamət, keyfiyyət, miqdar bildirən sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Fiziki xüsusiyyət və vəziyyət bildirən sözlər: *bədzlig – boyalı, bəzakli; irük – yarıq, çatlaq; kalın – qalın; kuruğ – quru; səmiz – iri, şişman; sınık – sınıq, qırıq; tas – qaba, cod; təlük – dəlik; yanı – yeni; yoğun – yoğun, qalın; yumışak – yumşaq və s.*

Müəyyən ölçü və dəyər bildirən sözlər: *arığ – təmiz, arı; bilgə – bilgə, bilikli; boş – boş; çığay – yoxsul; ədgü – yaxşı; kıvlığ –*

³¹ Əbdürəhmanov, A.A. Azərbaycan dilində sənət və peşə adları / A.A. Əbdürəhmanov. – Bakı: Bilik, – 1998, – s.3

³² Keskin, B.E. Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022, – 831 s.

xoşbəxt; *körtləçi* – *gözəl*; *küçək* – *güclü*; *öni* – *fərqli, müxtəlif*; *səvig* – *mərhəmətli, sevəcən*; *silig* – *təmiz, saf*; *üvgü* – *tez, sürətli*; *yarağı* – *yaraşan*; *yarlıkaguçı* – *mərhəmətli, bağışlayan*; *yeg* – *yaxşı, çox yaxşı* və s.

Miqdar-kəmiyyət, həcm bildirən sözlər: *az* – *böyük* – *böyük*; *artınü* – *çox, artıq*; *köp* – *çox, artıq*; *üküş* – *çox, artıq* və s.

Rəng adları bildirən sözlər: *ak* – *ağ*; *ala* – *ala*; *arda* – *rəng adı*; *bozak* – *boz*; *kara* – *qara*; *kızıl* – *qızılı, qırmızı*; *uvaz* – *üvəz rəngi (narıncı)*; *yuruş* – *ağ, bəyaz* və s.³³

III. İş, hal, hərəkət bildirən sözlər: H.Mirzəyev hal, hərəkət bildirən bəhs edərkən “*dilimizdə əşya bildirən sözlər geniş mənada adlar, dar mənada isim adı altında qruplaşdırıldığı kimi, feillər geniş mənada hərəkət, dar mənada iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən sözlər adı altında*” qruplaşdırıldığını qeyd edir³⁴. Türk dillərinin lüğət tərkibinə daxil olan, demək olar leksikanın xalis türk mənşəli qatının əsasını təşkil edən, çoxcəhətli kateqorial xarakterə və işlənmə dairəsinə malik olan sözlər qrupu iş, hal, hərəkət bildirən vahidlərdir. Bu sözlər əks etdirdikləri mənaları baxımından müxtəlif qruplara ayrılır.

1) hərəkət bildirən sözlər: *kir-*, *kaç-*, *kəl-*, *ket-*, *köç-*, *yaş-* “*itmək, qaçmaq*”, *yan-* “*dönmək, yana çəkilmək*”, *mün-* “*minmək*”;

2) iş-hal-vəziyyət bildirən sözlər: *sat-*, *kur-*, *köl-* “*bağlamaq*”, *käs-*, *al-*, *ber-*, *adırmak-*, *aç-*, *at-*, *bul-*, *tap-*, *yığ-*; *öl-*, *bat-*, *kör-*, *sok-*;

3) nitq feilləri: *ay-*, *te-*;

5) təfəkkür, görmə və eşitmə ilə bağlı sözlər: *bul-*, *tıpla-*, *unut-*, *u-*, *amran*, *antık* and *ıçmək*³⁵.

Türk tarixinin, mədəniyyətinin, dilinin ilkin qaynaqları olan qədim türk yazılı abidələri zəngin, rəngarəng, multikultural və multidisiplinar xarakterli leksik mənzərəsi ilə seçilir. Zənginlik onun

³³ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkcesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022. – 831 s.

³⁴ Mirzəyev, H.İ. Azərbaycan dilində Fel / H.İ.Mirzəyev. – Bakı: Elm, – 2006. – s. 57

³⁵ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkcesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022. – 831 s.

tematik yelpazəsində, rəngarənglik semosioloji peyzajında, multikulturalıq onun məzmununda, multidisiplinarlıq onun üslubi şəxəliliyindən doğan janr tipologiyasındadır.

İkinci fəslin ikinci paraqrafı **“Rəsmi-ışğuzar sənədlərin dilində alınma leksika”** adlanır. Bu paraqraf iki bənddən ibarətdir: **“Alınma leksikanın mənşə baxımından tədqiqi”** və **“Alınma leksik vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri”**. Lüğət tərkibinin zənginləşmə mənbələrindən biri də alınma leksik vahidlərin dilə daxil olmasıdır. Ümumiyyətlə, müxtəlif xalqların, etnosların arasında, əhatəsində baş verən mədəni, iqtisadi, siyasi, dini cəhətdən təmaslar zamanı dilin təsirlənməsi qaçınılmazdır. İctimai-siyasi, ticari-iqtisadi, mədəni, coğrafi səviyyələrdə reallaşan əlaqələr, münasibətlər və müvafiq olaraq təsirlənmələr dilin lüğət tərkibində daha çox özünü göstərir. Müxtəlif dərəcələrdə və fərqli şəkillərdə reallaşan dəyişmələr dilin lüğət tərkibində məzmun, forma və funksionallıq baxımından fərqlilik nümayiş etdirən lüğəvi dil vahidlərinin – alınma sözlərin təşkil etdiyi xüsusi bir layı əmələ gəlir. Türk dilləri də geniş və müxtəlif spektrli əlaqələr fonunda digər dillərlə (və ya bir-biriləri ilə) əlaqəyə girmiş, bu əlaqələr nəticəsində söz və terminlər, ifadələr, hətta fonetik və qrammatik sistemdə təsirlənmələrlə müşayiət olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər etimon dilin xüsusiyyətlərini çox az hallarda qoruyur, əsasən reseptor dilin fonetik, qrammatik qaydalarına uyğunlaşır, keçdiyi dilin özəlliklərini daşıyır. Xüsusən bunu vurğulamaq lazımdır ki, qədim türk rəsmi-ışğuzar üsluba dair sənədlərin dilində işlənən alınmalar göstərir ki, müxtəlif dillərdən alınan leksik vahidlər fonetik-qrafik, morfoloji dəyişmələr baş verdiyini göstərir.

“Alınma leksikanın mənşə baxımından tədqiqi” adlı paraqrafda VIII-XII əsrlərdə tərtib olunan sənədlərin dilində işlənən müxtəlif mənşəli alınma leksik vahidlər tədqiq və təhlil olunur. İlk növbədə alınma leksik vahid hansı meyarlarla ölçülür, hansı sözlərə biz alınma söz deyirik məsələləri aydınlaşdırılmış, dilçilikdə bu mövzu ilə bağlı fikirlərə yer verilmiş, yeri gəldikçə münasibət bildirilmişdir. Qədim türkcə rəsmi-ışğuzar üsluba dair mənbələrdə

işlənən alınmaları müəyyən prinsiplər və müddəalar əsasında təsnif etməli olsaq, aşağıdakı bölgü alınır:

1. Mənşəyinə görə;
2. Semantikasına görə;
3. Quruluşuna görə.

Təsnifatın birinci bölgüsündə alınma sözlər mənşəyinə görə tədqiq edilir. Qeyd edək ki, bu alınmaların mənşəyinə görə təhlili türk dillərinin ən qədim dövrlərindən başlayaraq hansı dillərlə təmasda olduğunu, hansı dillərlə söz mübadiləsinə girdiyini, bu prosesin tarixən hansı səviyyələrdə (dillərə və dövrlərə görə azalma və ya çoxalma, hansı söz qruplarını əhatə edən leksik vahidlərə) ortaya çıxdığını əyani şəkildə göstərir.

Qədim türkcəyə keçən sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırarkən aşağıdakı bölgünü vermək tarixilik baxımından (bu əlbəttə ki, nisbidir, çünki qədim türkcədə mənşə etibarilə hansı sözlərin dilə daha erkən daxil olduğunu təsbit etmək məntiqli olaraq tam mümkün deyil) aşağıdakı kimi sıralamaq daha məqsədəuyğundur:

1. Monqol - tunqus - mancur dillərindən;
2. Çin dilindən;
3. Sanskrit - hind - tibet dillərindən;
4. Soqdi - toxar dillərindən;
5. Fars - ərəb dillərindən.

Məsələn, monqol – tunqus - mancur dilindən keçən sözlər: *ağa* “*ağabəy, yaşlı, qohum*”, *büdrə* – “*sürüşmək, ayağı ilişmək*”, *car* (*çəkmək*) “*xəbər, həvadis*”, *ceren* “*ceyran, keyik*”, *çilav* “*cilov*”, *cida* “*dayanmaq, dözmək, səbr etmək*”; *ulus* – “*xalq, milət, ulus*” və s.

Çin dilindən keçən sözlər: *totok* → *tutuk* (*əskəri başçı*); *put zhong* → *buçun* -*hökmsüz, etibarsız*; *chao çuv* → *qəbz, sənəd*; *kou fa* → *kuypar cəza rüsumu, cərimə*; *băo rén* → *paoşın -zamin*; *tong qu* → *tunqsu müştərək borclu (ortaq krediti)*]; *yang* → *yağ -model, qəlib, qanun və s.*

Sanskrit – hind - tibet dillərindən keçən sözlər: *bor/satıç üçün* *Gərab, kuvar, kuvpar/ pul cəzası*;

Soqdi - toxar dillərindən keçən sözlər: *künçit/ küncüt və s.*

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərin müxtəlif əlaqələr zəminində dilə daxil olması təkcə ictimai-siyasi, mədəni münasibətlər zəminində gerçəkləşmir, həm də hər iki dil müxtəlif səbəblər və fərqli şərtlər altında qarşılaşmalı olurdu, ortağ mühitdə mövcudluqları, istifadəsi, müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərin qarşılıqlı təsiri, bir-birinə əksi və ya köçürülməsi ilə də reallaşır.

İkinci fəslin ikinci paraqrafının **“Alınma leksik vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri”** adlanan ikinci bəndində alınma leksik vahidlərin bəziləri etimoloji, struktur-semantik cəhətdən təhlil olunmuş, mənşə, qədim türk dilində işlənmə şəkli və leksik mənası, müasir türk dillərindəki durumu və işlənmə tezliyi haqqında geniş təhlillər aparılmışdır.

İkinci fəslin üçüncü paraqrafı **“Rəsmi-hüquqi sənədlərin terminoloji leksika”** adlanır. Bu paraqraf **“Türk dillərində termin anlayışı və terminləşmə prosesi”**, **“Rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində terminlərin təsnifatı”** və **“Rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində terminlərin semantik-struktur xüsusiyyətləri”** adlı üç bənddən ibarətdir.

Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun yaranması, üslubi terminologiyanın formalaşması, inkişafı ictimai və siyasi səbəblərlə bağlıdır. Bu səbəblər dəyişdikcə üslubi leksikanın genetik-derivativ mənzərəsi dəyişir, yaranma mənbələri zənginləşir və yenilənir. S.A.Sadıqova Azərbaycan dilinin terminologiyasının təşəkkül və inkişaf tarixini aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmişdir:

1. VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr.
2. XVI-XVIII əsrlərdə termin təşəkkülü.
3. XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın təşəkkülü.
4. XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı.
5. XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı.
6. XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı”³⁶. Fikrimizcə, bu dövrləşdirmə əslində elə türk dillərinin terminologiyasının inkişaf mənzərəsini əks etdirmək

---

³⁶Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2005, – s. 33

baxımından da uğurlu bölgüdür. Rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilində çoxlu sayda terminlər, istilahlər işlənmişdir. VIII-XII əsrləri əhatə edən sənədlərin janr tipologiyasına görə çoxşaxəliliyi, məzmun-forma müxtəlifliyi eyni zamanda onun terminoloji leksik palitrasının rəngarəngliyini təmin etmiş, çoxsahəli terminlər bazasını meydana gətirmişdir. Bu dövrdə tərtib olunan sənədlərin dilində kifayət qədər termin və termin səciyyəli söz və söz birləşmələri öz əksini tapmışdır ki, bu lüğəvi dil vahidləri tematik cəhətdən, mənşə və struktur baxımından fərqlilik nümayiş etdirir:

Hüquq terminləri: *yanğ – adət, qanun; tutuk – əsir, girov; tanuk – şahid, törü – qanun, törə, dövlət nizamı, əsas qanun; törüçü – qanunşünas, qanunpərəst, qanunauyğun, bitig – qanun, sənəd, töləç – təzminat, ulam yarlık – əsas sənəd, xaqanlıq sənədi, fərman; yargu – hökm, boğağulukçı – cəllad, qatil; kıyın, kın – cəza; çam, çarım – etiraz, iddia;*

Maliyyə terminləri: *tüş – faiz, sələm; ağıçı- xəzinədar, ağıçı uluğu – baş xəzinədar, alım – borc, alımçı – borc verən, birim- borc; birimçi – borc alan;*

Vergi terminləri: *bergü – vergi; birimçi – vergi alan, ülüş – hissə, salık – üzüm vergisi, kabın/kurut – qurut vergisi; tüşük- faiz vergisi; kubşır/qubçır – heyvan vergisi; yulluğ birim – məhsul vergisi; kab – qab vergisi (dulusçulardan alınır); birt- kölə vergisi;*

İqtisadi-ticari terminlər: *inçü - əmlak, ed- mal, müllk, buçung – qəbz, yanut – əvəz, qarşılıq; tär – haqq, ödəniş, rüsum, muzd; tärçi – fəhlə, muzdlu, gor/kor - zərər, ziyan, ert-berti- gəlir, xeyir³⁷;*

Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin dilindən gətirilən bu nümunələrdən aydın olur ki, hər birinin sahələr üzrə fərqlidir, lakin eyni məfhumə aid olan terminlərin işləndiyi kontekstdən baxdıqda aralarında fərqli məna xüsusiyyətlərinin olduğunu görmək mümkündür.

Dissertasiyanın III fəslı “VIII-XII əsrlər rəsmi-hüquq sənədlərinin dilində söz yaradıcılığı” adlanır. Bu fəslin “Türk

---

³⁷ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkcesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022. – 831 s.

dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları” adlı birinci paraqrafda dilin söz ehtiyatının, leksik tərkibinin zənginləşmə yolları ayrı-ayrı rəsmi-hüquqi sənədlər işığında təhlil edilmişdir. Qədim türkcənin zəngin söz varlığı mövcud olanla (“gerçəklik elementi”) onun dərk olunduğu obrazının vəhdəti əsasında maddiləşmiş forma olan sözlərdən təşkil olunmuşdur. Qədim türkcə mətnlərdəki leksik vahidlərin məzmun və forması əslində bu hipotezi gücləndirir ki, *“Gerçəklik elementinin dərk olunma fəaliyyəti ilə intellekt obrazına, dərk olunmanın bu fazasından sonra onunla bağlı informasiyanın verilmə ehtiyacı sinktual dərkətmə ilə başa çatır ki, bu proses sözü – dil struktur vahidini yaradır”*³⁸. Ümumiyyətlə, sənədlərin tədqiqi göstərir ki, türkcədə yeni qavram və predmetləri, yeni anlayışları, terminləri ifadə etmək üçün iki üsuldən istifadə edilmişdir: birincisi, ifadə ediləcək məfhum üçün yeni bir leksik vahidin əmələ gətirilməsi, ikincisi apelyativ leksikada olan bir sözün müvafiq sahəyə daxil edilərək yeni bir mənə əldə etməsidir. Bunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, sənədlərin leksik fonduna nəzər saldıqda, müasir türk dillərində mövcud olan söz yaradıcılığı üsullarının bu dövrdə də aktiv olduğunu görmək olur. Daha doğrusu, yeni leksik vahidlərin yaranmasında müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir ki, bunlar əsasən leksik-semantik, morfoloji və sintaktik üsuldur ki, morfoloji üsul məhsuldarlığı ilə seçilir.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı **“Rəsmi-işgüzar üslubda leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığı”** adlanır. Dilçilikdə leksik-semantik yolla söz yaratma üsulu ən sadə və əlverişli üsul kimi göstərilərsə də, əslində digər üsullara nisbətən ən mürəkkəbi və ən dəyişkənidir. Bu üsulla söz yaradıcılığı leksik mənənin aktuallaşması, xüsusiləşməsi, mənə yaxşılaşması və ya pisləşməsi, sözün mənəca genişlənməsi, daralması ilə baş verir. Rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində işlənən terminlər ictimai-siyasi həyatı, dövlətçilik ənənələrini, iqtisadiyyat və mədəniyyət, sənaye və kənd təsərrüfatı ilə bağlı

---

³⁸Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. – Bakı: Nurlan, – 2012, – III c, – s.

anlayış və məfhumları əks etdirən, xüsusi funksionallığa sahib söz qatını əhatə edir. Sözlərin əlavə məna qazanması, türk mənşəli və ya alınma söz vahidlərinə müxtəlif şəkilçilərin əlavə edilməsi, iki və ya daha çox sözün birləşməsi, arxaik leksik vahidlərin təkrar istifadəsi, fərqli dövrlərdə milli sözlərlə alınma sözlərin bir-birini əvəz etməsi ilə yeni kəlmələrin meydana gəlməsi türkcənin ifadə imkanlarının zənginliyini nümayiş etdirir. Xalq danışığı dili semantik üsulla sözlərin yaranması üçün məhsuldar mənbədir. M.Qasımov bu fikri dəstəkləyərək qeyd edir ki, *“termin əmələ gəlməsinin əsas yollarından biri dildə ümumişlək sözlərə əlavə mənalar vermək və bunları müəyyən bir elm və texnologiya sahəsində konkret bir terminin ifadəsi kimi”* istifadə etmək olduğunu qeyd edir³⁹.

Rəsmi-işgüzar üslub kontekstində sənədlərin dilində sözlərin leksik-semantik yolla yaranmasının iki formasını göstərmək olar:

1. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi,
2. Termin səciyyəli sözlərin sahələr üzrə xüsusiləşməsi.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə sosial həyatda yeni-yeni obyekt və hadisələr meydana çıxır və onları adlandırmaq üçün yeni sözlər yaratmağa ehtiyac yaranır. Semantik derivasiya müəyyən semantik əlaqəyə əsaslanaraq yeni anlayışları ifadə etmək üçün dildə mövcud olan sözlərin istifadəsidir. Məntiqi olaraq semantik dəyişikliyin üç təzahürü vardır: məna genişlənməsi, məna daralması və məna köçürülməsi. Araşdırmalar göstərir ki, qədim türk hüquq sənədlərinin dilində sözlərin terminləşməsi zamanı mənənin semantik daralması daha çox özünü göstərir. Rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində bu xüsusiyyəti özündə əks etdirən, yəni məna derivasiyasına uğrayaraq yeni semantik yük qazanan sözlər işlənmişdir: *tanrı* – (tanrı) - *qüvvət*, *dövlət*; *oğlan*-*oğul*, *uşaq* – *ümumi övlad* - *mühafizəçi*, *bitig* – *yazı*, *məktub* - *sənəd* və s. Əski türkcə mətnlərdə ümumiyyətlə *“istiqamət, yön”* mənasını verən *“yişak”* sözü rəsmi hüquqi sənədlərin dilində *“daşınmaz əmlak”* mənasında istifadə edilmişdir.

---

³⁹Qasımov, M. Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasımov. – Bakı: Elm. – 1973, –s. 23-24

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafi **“Rəsmi-ışgüzar üslubda morfoloji üsulla söz yaradıcılığı”** adlanır. Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafı dildaxili və dilxarici faktorların təsiri ilə özünəməxsus (dilnin geneoloji, tipoloji quruluşundan irəli gələn) xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur. İltisqaqı dillər qrupuna daxil olan türk dillərinin leksikasının dilin daxili imkanları ilə zənginləşməsinin ikinci yolu, demək olar ki, bütün dilin inkişafının bütün mərhələləri üçün ən məhsuldar üsulu – morfoloji üsuldur. Hər bir dilin genetik, tipoloji, eləcə də etnokulturoloji və etnopsixoloji məqamları özündə ehtiva edən, bu nüansları öz daxilində yoğuran və meydana çıxaran metodoloji və prinsipal qanunlarla tənzimlənən söz yaratma qabiliyyəti vardır. Ş.Həsənli-Qəribovanın qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də, *“söz yaradıcılığı prosesi xaotik şəkildə, nizamsız surətdə baş vermir, düşünülmüş formada şüurlu tərzdə reallaşır və nizama salınaraq sistemləşdirilir”*⁴⁰.

İltisqaqı dillər qrupuna daxil olan türk dillərində yeni sözlərin yaranmasında sözdüzəldici şəkilçilər əsas yer tutur. Morfoloji yolla sözdüzəltmə üsulunu B.Məhərrəmli türk dillərinin sonrakı mərhələləri üçün aktiv olduğunu, amorfluq mərhələsində dilin söz yaratma imkanlarının məhdud olduğunu, hələ qrammatik formaların yaranmadığını qeyd edərək bu prosesi amorfluqdan iltisqaqiliyə keçid prosesi ilə bağlayır⁴¹. Morfoloji yolla söz yaratma prosesində iştirak edən şəkilçi morfemlərin hamısı eyni statuslu olmur, onların bəziləri daha aktiv, işlək mövqə nümayiş etdirərək məhsuldar olur, bəziləri az işlək olmaqla, məhdud dairədə və məzmununda söz yaratmaqla qeyri-məhsuldar funksiya daşıyır. Lakin məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlıq zamana, məzmunu və dilin daxili qanunlarına müvafiq olaraq elastiklik göstərə bilər. Türk dillərində sözdüzəldici şəkilçilərin yaratdığı məzmun dairəsi genişdir, tematik-semantik olaraq müxtəlif mənə xüsusiyyətləri kəsb edir. Bu mənada sənədlərin dilində müxtəlif mənə xüsusiyyətləri yaradaraq morfoloji üsulla söz

⁴⁰Həsənli-Qəribova, Ş.R. Oğuz qrupu türk dillərində isimlərdə söz yaradıcılığı / Ş.R.Həsənli-Qəribova. – Bakı: “AVROPA” nəşriyyatı, – 2017, – s. 8

⁴¹Məhərrəmli, B.B. Türk dillərinin qədim leksikası / B.B.Məhərrəmli, – Bakı: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, – 2017, – s. 80

əmələ gətirmə prosesində iştirak edən morfemlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Ad bildirən sözlər əmələ gətirənlər;
2. İş, hal, hərəkət bildirən sözlər əmələ gətirənlər.

-ç⁴: Türk mənşəli və ya alınma sözlərə qoşularaq əsasən peşə, sənət, ixtisas sahibi, bəzi mücərrəd mənəvi xüsusiyyətə malik olan şəxsi, müəyyən məkan, yer mənsubiyyəti bildirən sözlər əmələ gətirir: *asığçı – fayda gətirən, gəlir verən, temürçi – dəmirçi, yarluğağçı, boğuluğçı-cəllad, birimiçi – vergi alan, ağıçı – xəzinədar, okıgçı – dəvət edən, sakışçı – hesablayıcı, bitkeçi/bitigçi – katib, yazan, bözçi – bez toxuyan, iş ayguçı – iş buyuran, usta, sañçı – xəzinədar, suvçu suçu, sulama işləri ilə məşğul olan və s.*⁴²

-lıg–lig/-lık, -lik,/-luk, lük (-lag, -läg): türk dillərində aktiv işlənən və məhsuldar şəkilçilərdəndir: *kavlalık, ağılık - xəzinə, baylık – zənginlik, beglik- bəylik, ögelik- məsləhətli, uyğun; kablığ – qablığ, kəpəzlik – pambıqlıq, sokumluk- kəsimlik, qəssablıq, kanlık – xaqanlıq, xaqana aid və s.*

Bu şəkilçi həm də əlamət, keyfiyyət, məkan bildirən sözlər əmələ gətirir: *berimlig – verimli, borclu, bedizlig- bəzəkli, Koçolug – Koçolu, kinlig- bağlı, düyünlü, başlığ – başlı, ipliğ – ipli, emgeklig- əziyyətli, erklig – güclü, qüvvətli, üküşlüg-ağıllı, bilgə, müdrik və s.*

Adlardan əlamət keyfiyyət mənalı (isimlərdən sifət əmələ gətirən) şəkilçilərə aşağıdakı morfemləri nümunə göstərmək olar:

-ığ, -ig; *yarıg daşlı, qayalı; turug otlı, otluq, kızıg qıyı, kənar, ən uc, ucqar; səvig mərhəmətli, qayğıkeş; silig təmiz, saf , tapıg – xidmət, hörmət və s.*

Rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində iş, hal-hərəkət mənalı sözlərdən adlar əmələ gətirən şəkilçilər zənginlik yaradır: *-a, -ä, -ı, -i, -u, -ü, -d, -duk, -dük, -tuk, -tük, -ıg⁴; -ıg⁴, -ğa, -gä, -ğaç, -gäç, -kaç, -käç, -ğli⁴, -gli⁴; -kılı, -ğma⁴, -gmä⁴, -ğın, -gin, -kın, -kin, -ğan, -ğak; -gäk; -ğük; -gük, -ğuluk, -ğusuz, -ğuka, -ğuçı, -güç; -kuçı, -küçi, -ağul, -ägül, -ıl⁴, -im⁴, -ma, -mä, -mak, -mäk, -maz, -mäz, -mıış, -miş, -*

⁴² Keskin, B.E. Eski Uygur Türkcesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022. – 831 s.

mur, -mur, -sık, -sık⁴, -ış⁴, -it⁴, -taçı, -täçi, -daçı, -däçi, -yak, -yäk, -ayak, -äyäk, -yuk, -yük, -duk, -dük, -tuk, -tük, -ığ⁴, -ig⁴, -ğalı, -gäli; -kalı, -käli, -ıgli⁴, -ıgli⁴, -ğma, -gmä, -ınçığ⁴, -ınçığ⁴, -ınsığ⁴, -ınsığ⁴, -nçığ⁴, -nçsiz və s.

-k, -k, -uk, -ük: ögürük - öyüd, nəsihət; ötüğ - dilək, arzu, rica, ərz; kəzig - nizam, sıra, səf; tälüg - dəlik, deşik və s.

-nç, -nçu, -nçü: səvinç - sevinc, tarkınç - sıxıntı, kədər, kiginç - cavab və s.

-ğu, -gü, -ku, -kü: bəlgü – işarə, əlamət, görüntü, içgü – icki, içilən, birləki birlikdə olan, yaragu – yarayan, yaraşan, küdəgü – yeznə, kürəkən və s.

Adlardan iş, hal-hərəkət mənalı sözlər əmələ gətirən şəkilçilər sənədlərin dilində geniş işlənir. Bu şəkilçilərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: *-d, -ığsa⁴, -ıgsa⁴, -ğur, -gür, -kur, -kür, -it⁴, -ımsın⁴, -msin, -ma, -mä, -n⁴, -k⁴, -k⁴, -i⁴ + r, -a² + r, -sı, -si, -sık⁴, -sık, -ış⁴, -t, -tur, -tür və s.*

-a, -ä, -ı, -i, -u, -ü: amra- sevmək, asıra- yetişdirmək, bəsləmək, böyütmək və s.⁴³

-la, -la⁴ – başla- başlamaq, hərəkət etmək, buyanla- mərhəmət etmək, çugla- bağlamaq, tamamlamaq, ıglä- xəstələnmək, xəstə olmaq, ikilä- çoxaltmaq, ädlä- işləmək, əkib-biçmək, karıla- ölçmək və s.

-ış/-iş: berüş- qarşılıqlı olaraq vermək, biliş- anlaşımaq, razılaşımaq, məsul olmaq, ayıtış- anlaşımaq, körüş- görüşmək, aş/-eş: keñüş- gənəşmək, məsləhətləşmək və s.

Məzmunlarından da göründüyü kimi qədim türk rəsmi-işgüzar üsluba dair qaynaqların dilində ad düzəldən, iş, hal-hərəkət bildirən söz düzəldən şəkilçilərin yaratdığı məzmun dairəsi, meydana gətirdiyi məna çalarları geniş deyil, daha çox müəyyən sahə, sənət, fəaliyyətlə bağlı məfhumları əhatə edir. Morfoloji üsul yeni sözyaratmada dilin daxili imkanlarını əks etdirməklə yanaşı, həm də

⁴³ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022. – 831 s.

ən incə mənə çalarlarının meydana gəlmə xüsuslarını müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

III fəslin dördüncü yarımfəsli “**Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı**” adlanır. Bu paraqrafda sintatik üsul vasitəsilə yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsi, mürəkkəb sözün sərhədləri, türk dillərində mürəkkəb söz anlayışı ilə bağlı araşdırmalar, fikir və mülahizələr təhlil süzgecindən keçirilir, qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlər əsasında mürəkkəb sözlər aydınlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dilində müasir türk dillərinə nisbətən sintaktik üsul daha passiv mövqe sərgiləyir. Ümumiyyətlə, qədim türkcədə mürəkkəb sözlərin mövcudluğu ilə bağlı mübahisəli fikirlər vardır. İ.Qıqanov əsas komponentin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq mürəkkəb sözlərin bir neçə növə bölündüyünü, onların formalaşmasını analitiklik hadisəsi ilə bağlayır⁴⁴.

Sintaktik üsulla sözyaratmanı “analitik-sintaktik yol” adlandıran F.Zeynalov prosesin özünün mürəkkəb olduğunu, türkologiyada bu məsələyə münasibətdə ziddiyyətlərin mövcudluğunu qeyd edir⁴⁵.

Mürəkkəb sözlərdən bəhs edən H.Mirzəyev “*sintaktik imkanlarla, iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan, əşyanın daşdığı vəzifə, əlamət, əşya bənzərliyi, əsasında, sözün təkrarı ilə və ya hərfi tərcümə əsasında yaranan mürəkkəb sözlərin dilimiz üçün xarakterik səciyyə daşdığını, sintaktik yolla sözyaratmada başqa dillərin rolunun nəzərə çarpacaq dərəcədə*” olduğunu qeyd edir⁴⁶.

Türk dillərində, eləcə də qədim türk yazılı abidələrinin dilində sintaktik yolla söz yaradıcılığının zəif inkişaf etdiyini qeyd edən Ə.Rəcəbli bunun birinci səbəbini “*türk dillərinin, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilinin təbiətinin uzun, çoxhecalı sözləri inkar*” etdiyini, “*dünyanın bir sıra dillərində permanent mürəkkəbləşmə prosesi gətirdiyi halda türk dillərində hətta üç sözdən*

---

⁴⁴ Гиганов, И. Грамматика татарского языка СПб / И.Гиганов, – 1801, – s.45, 61

⁴⁵ F.Zeynalov. Türk dilərinin müqayisəli qrammatikası / F.Zeynalov. –Bakı: MBM nəşriyyatı. –2008, –s.74

⁴⁶ Mirzəyev, H.İ. Azərbaycan dilində fel / H.İ.Mirzəyev. –Bakı: Elm. –2006. –s. 36

ibarət mürəkkəb sözlərə nadir hallarda” rast gəlmək mümkündür olduğunu yazır, ikinci səbəb kimi isə *“türk dilləri aqlütinativ dillərdəndir və bunlarda yeni leksik vahid yaratmaq, yeni söz əmələ gətirmək üçün kifayət qədər leksik, yəni sözdüzəldici şəkilçinin”* mövcud olduğunu, dolayısı ilə mürəkkəbləşməyə ehtiyac qalmadığını göstərir⁴⁷. F.İ.Tahirova V.V.Radlovun *“türk dillərində bəzi isim və feil köklərinin bir məfhumu, anlayışı ifadə etmək üçün qovuşması universal (ümumi) bir hadisədir”* fikrinə parafraz olaraq bu hadisənin dünyanın əksər dilləri üçün xarakterik olduğunu, protoslavyanda, prototürkdə, hətta Altay və şumercədə mürəkkəb sözlərin mövcudluğunu qeyd edir⁴⁸. Q.Mahmudova mürəkkəb söz anlayışı haqqındakı nəzəri hipotezləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlir ki, *“mürəkkəb sözlərin müəyyən sərhədləri müəyyənləşmişdir ki, yalnız bu prinsiplərə cavab verən leksik vahidlərə sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlər demək olar”*⁴⁹.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesini mürəkkəbləşmə hadisəsi fonunda təhlil edərək belə qruplaşdırma bilirik:

- 1) leksik-sintaktik yol;
- 2) morfoloji-sintaktik yol.

VIII-XII əsrlər rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilində işlənən sintaktik yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlər aşağıdakılardır: *Karabuka, Muşsuv, İlbuka, İlteris, Yalturğan; Bişbalık, Yinçügüz (Yinçü Ögüz), karabaş-cariyə*.

Qoşa yazılan sözlər haqqında türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif səviyyələrdə araşdırmalar, tədqiqatlar vardır. Sintaktik yolla yaranan bu tip sözlər araşdırma obyektinə olmuş, müxtəlif terminlərlə adlanmışdır. Qoşa sözlərdən bəhs edən A. fon Qabən qədim türkcədə kifayət qədər müxtəlif variantlı və məzmunlu örnəklərin olduğunu

⁴⁷ Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili / Ə.Ə.Rəcəbli. I. – Bakı: Nurlan, – 2006, s. 366-367

⁴⁸ Тагирова, Ф.И. Сложные слова в современном татарском языке: проблемы лексикографирования и орфографирования: Дис. канд. фил. наук: 10.02.02: / Ф.И.Тагирова. – Казань: – 2004, РГБ ОД 61: 04-10 / 1021 / s. 4

⁴⁹ Mahmudova, Q.Ç. Müasir türk dillərində sözyaratma prosesləri / Q.Ç.Mahmudova – Bakı: – 2021, – s. 56-58

yazsa da, nədənsə bunun mənşəyinin çin dilindən gəldiyini, kopyalama və ya kalka olduğunu qeyd edir. Rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində işlənən qoşa sözlərin aşağıdakı növlərini təsbit edə bildik:

I Sinonimlərlə düzənlər: *iş küç, sab ötüg (xahiş), kadas adas (qphum, dost-yoldaş), eb berk, oğuş bodun (el-oba, qəbilə-xalq)* və s.

II. Antonimlər: *teñri yir – yer-göy, fələklər, kainat, tün kün; (sutka, 1 gün).*

III. -lı;-liğ – şəkilçili sözlərin birləşməsi əmələ gələn təkrarlar: *inili eçili (böyükllü-küçikli), tunli künli (geçəli-gündüzlü), adığlı toñuzlu – (ayılı-donuzlu).*

Dissertasiyanın IV fəslı “VIII-XII türk dillərində rəsmi-ışğuzar üslubun qrammatik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil 4 paraqrafdan ibarətdir. “Türk dillərində qrammatik kateqoriyalar” adlanan birinci paraqrafda qrammatik kateqoriyaların təsnifi və xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, dilin qrammatik sistemində, morfologiyada qrammatik kateqoriyalar xüsusi yer tutur ki, onların hər biri fərqli və özünəməxsus morfoloji və sintaktik funksiyalara sahibdir. Qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti və qrammatik kateqoriya anlayışı məsələlərinə toxunan A.Axundov dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı verilən ziddiyyətli, idealist mülahizələr, fikirlər fonunda belə bir nəticəyə gəlir ki, “*qrammatik kateqoriya qrammatik mənənin və onun maddi ifadəsinin real dil birliyidir, və ya vahididir*”⁵⁰. Bir neçə nitq hissəsinə aid olan ümumi qrammatik kateqoriyalar “*qrammatik mənənin qrammatik formalar vasitəsilə ifadəsi*”⁵¹ kimi təzahür edir, yəni sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlir.

Obyektiv varlıq, onu əhatə edən hadisələrlə bağlı olan məntiqi kateqoriyalar bütün xalqlar üçün eyni olsa da, onların təzahür formaları, hər hansı dildəki ifadə vasitələri, üsulları fərqlidir. Doğru olaraq qeyd olunur ki, “*qrammatik kateqoriya qrammatik mənənin*

---

⁵⁰ Axundov, A.A. Ümumi Dilçilik / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s. 147

⁵¹ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – s. 148-150

*geniş yayılmış ifadə formalarındandır*⁵². Müxtəlif qrammatik kateqoriyaların meydana gəlməsində ayrı-ayrı qrammatik əlaqə vasitələri iştirak edir. Hər bir qrammatik kateqoriya özünəməxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. Əlbəttə ki, bu xüsusiyyətlər bütün dünya dilləri üçün eyni deyildir. Hər bir dilin qrammatik quruluşunun müxtəlif və spesifik qanunları, inkişaf tarixi olduğu üçün qrammatik kateqoriyalar da müxtəlifdir və türk dilləri bu mənada zəngin dillərdəndir.

“Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin dilində kəmiyyət kateqoriyası” adlı ikinci paragrafda türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasını ifadə formalarından bəhs olunur. Dilin qrammatik quruluşunda kəmiyyət kateqoriyası öz funksionallığı və göstəricilərinə görə əhəmiyyətli yer tutur. Bu kateqoriya yalnız isimləri deyil, digər bütün nitq hissələrini əhatə edir ki, ona görə ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Kəmiyyət anlayışı, say, miqdar məfhumu insanın həyat tərzində, fəaliyyətində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Çünki insanın əşya haqqındakı əlavə anlayışlarından biri də onun kəmiyyətidir. Əşyanın hərtərəfli dərk edilməsi prosesi onun azlıq-çoxluğunu, ondakı əlamətin qədərini bilməyi də tələb edir. Kəmiyyət anlayışının təklə cəmin mövcudluğu əsasında reallaşdığını qeyd edən B.Xəlilov tək və cəm anlayışlarının insanın həyati təsəvvürləri ilə yarandığını, kəmiyyət anlayışının insanın ilk həyati təsəvvüründə bəsit, sadə olduğunu, sonralar insanın həyati təsəvvürlərinin inkişafı ilə bağlı olaraq kəmiyyət anlayışı dəyişdiyini, inkişaf etdiyini qeyd edir⁵³. Türk dillərində, eləcə də qədim türkcədə kəmiyyət anlayışı üç yolla düzəlir:

1. Leksik yolla ifadə olunan kəmiyyət anlayışı; 2. Sintaktik yolla ifadə olunan kəmiyyət anlayışı (söz birləşmələri və təkrarlar vasitəsilə); 3. Morfoloji yolla ifadə olunan kəmiyyət anlayışı.

---

⁵² Hacıyeva, A.A. Ruhi Bağdadlı Divanının dili / A.A.Hacıyeva. – Bakı: “CBS-PP”, – 2016, – s. 39

⁵³ Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: 2000, – s. 232

Leksik yolla ifadə olunan kəmiyyət, çoxluq anlayışı qədim türkcədə çox az qisim sözü əhatə edir: *az, kop, kopan, üküş və s.* Bu sözlərin semantik tutumunda çoxluq anlayışı mövcuddur.

Morfoloji yolla kəmiyyətin ifadəsi Göytürk və qədim uyğurca mətnlərin dili, eləcə də Qaraxanlı türkcəsilə yazılmış əsərlərin dili üçün səciyyəvidir. Əşyanın, bəzən əlamət və ya keyfiyyətinin çoxluğunu, cəmliyini, topluluğunu ifadə etmək üçün sözün sonuna -lar² morfeminin, bəzi hallarda isə -at, -iz/-z şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir.

Qədim türkcə rəsmi-ışğuzar sənədlərin dilində kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji göstəricisi də -lar² şəkilçisidir: *birimçiler, tanuklar, borlukçılar* və s.; *ma take özge kisilər (və daha özgə adamlar), buyançı beglerim kutuğa (Savab iş görən bəylərimin səadətinə); tegiler bile köni bilsünler (qohumlarla düzgün (bərabər) bölsünlər), borluk birip sözləri yarımasunlar (meynalik verib sözləri yozmasınlar), bu yirkə birimlərim kəlsər (bu yerə verimlərim (vergilərim) gəlsə);*

Qədim türkcədən müasir türk dillərinə qədər -lar² şəkilçisinin tarixi seyri göstərir ki, öz fəallığına və işlənmə əhatəsinə görə digər formantları üstələmiş və ümumtürk dil faktoruna çevrilmişdir.

Dördüncü fəslin üçüncü paragrafi “**Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin dilində mənsubiyyət kateqoriyası**” adlanır. Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının formalaşmasında müxtəlif tayfa dil elementlərinin iştirakı mühüm rol oynamışdır. Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının terminoloji məzmununa və onun müxtəlif türk dillərində adlanma xüsusiyyətlərinə toxunan F.Zeynalov yazır: “*mənsubiyyət kateqoriyası tək və cəm olmaq etibarilə üç şəxslə əlaqədar olur, onlarla bağlı bir sıra xüsusiyyətləri, xüsusilə mənsubluq, aidlik, qohumluq münasibəti, tamin bir hissəsini və s. bildirməyə xidmət edir*”⁵⁴. Mənsubiyyətin morfoloji göstəriciləri tarixi seyrində kəskin variantlılıq göstərmir, sözlərin mənsubiyyətə dəyişməsinə fərqlilik müşahidə olunmur.

⁵⁴Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası / F.R.Zeynalov. – Bakı: Səda. – 2002, – s. 101

Türk dillərində mənsubiyyətin qrammatik funksionallığından bəhs edən İ.Kazımov “*əşyanın və yaxud hadisənin üç şəxsdən birinə aid olmasını ifadə edən kateqoriyanın sırf morfoloji dəyər qazanaraq müasir türk dillərində şəxs sonluqları*” ilə təsbit olunduğunu yazır.

Türk dillərində mənsubiyyətin qrammatik funksionallığından bəhs edən İ.Kazımov “*əşyanın və yaxud hadisənin üç şəxsdən birinə aid olmasını ifadə edən kateqoriyanın sırf morfoloji dəyər qazanaraq müasir türk dillərində şəxs sonluqları*” ilə təsbit olunduğunu yazır⁵⁵.

Türk dillərində morfoloji üsulla mənsubluq anlayışının ifadəsi zamanı həm sahib şəxs, həm də mənsub əşya bir sözlə də ifadə olunur. Daha doğrusu, sözə (obyekt və ya subyekt) müvafiq şəxs şəkildəsi artırmaqla mənsubiyyət anlayışı ifadə edilir: *buyançı beglerim kutına//savab iş edən bəylərimin səadətinə; adaynıñ evintin ünertə, işiñ, küçin...//; begimin tamgasın//bəyimin damğası, möhürü; Bu yirmiy sıçısı//bu yerin sərhədi; Mısırnıñ Koçutakı borlının altım// Mısırnıñ Koçodakı bağımı aldım və s.*

Ümumiyyətlə, mənsubiyyət kateqoriyasının formantları tarixən demək olar ki, dəyişməmişdir. A. fon Qaben, “Qədim türk dilinin qrammatikası” adlı əsərində mənsubiyyət şəkildələrindən bəhs edərkən bu göstəricilərin şəxs əvəzliliklərinin şəkildiləşmiş variantı olduğunu yazır⁵⁶.

VIII-XII əsrləri əhatə edən rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində mənsubiyyət kateqoriyası müxtəlif üsullar və morfoloji göstəricilərlə təzahür edir:

Tək

Cəm

I şəxs: +m

I şəxs: +ım/ +ıt.

II şəxs: +ıñ; +ığ, +ig

II şəxs: +ıñız, +ıñ; +igiz;

III şəxs: +sı; +ı;

III şəxs: -si; +i; +ları/+läri

Analitik-sintetik üsulla mənsubiyyətin ifadəsi: *begimin tamkasıñ – bəyimin möhürünü.*

⁵⁵ Kazımov, İ.B. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild / İ.B.Kazımov. – Bakı: Elm, – 2019, – s. 82

⁵⁶ Gabain, A.von. Eski Türkçenin Grameri. (Cev.: Mehmet Akalın) / A. von Gabain. – Ankara: TDK, – 2007, 313 s. § 192 - § 193.

Sintetik üsulla mənsubiyyətin ifadəsi: *Kiçigim*; – kiçikliyim; *beglerim* – bəylərim; *begim* – bəyim.

Analitik üsul: *biziñ kisiler*” – bizim adamlar; *Kara Kobuznıñ yir* – Qara Kobuzun yeri; *Kuus Baksınñ ok yir* – Kuus Baxşının yeri; *Kasuknıñ tegiler* – Kasuqun qohumları.

Bəzən mətnlərdəki cümlələrdə sahib şəxslə mənsub əşya bilərənlər sözlər üslubi olaraq cümlədə öz sırasını dəyişir: *Bu nişan mən tanuk Buyan Karanıñ ol// bu nişan mən tanuk Toli Karanıñ ol; Bu nişan mən tanuk Turşış Temürnıñ ol; Bu nişan biz Tədmiləg, Kara Buka ikegüniñ ol* bu nişan biz Tədmiləg, Qara Buka ikimizindir⁵⁷.

Dissertasiyanın IV fəslinin dördüncü paragrafı **“Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin dilində hal kateqoriyası”** adlanır. Türk dillərinin “ən əsas və ilkin qrammatik kateqoriyalarından biri” olan hal kateqoriyası *“dildəki bir çox morfoloji-sintaktik və semantik proseslərin icrası”*nı reallaşdırır⁵⁸. Qədim türkcədə ismin hallarının geniş və mükəmməl şəkildə əksi, qədimdən indiyə qədər cüzi dəyişməsi türk dillərində hal kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin tarixən qədim olduğuna dəlalət edir. Müasir türk dillərində ismin 6 halı işlənsə də (bəzilərdə 8 hal), qədim türkcədə 8 hal forması qeydə alınır. F.Zeynalov hal kateqoriyasını söz birləşməsi və cümlə daxilində adların başqa sözlərlə olan münasibətini bildirməyə xidmət etdiyini yazır və qeyd edir ki, *“türk dillərində bütün isimlər vahid bir hallanma sisteminə malikdir. Başqa sözlə desək, bu dillərdə nə rus dilindəki, birinci, ikinci və üçüncü tip hallanma, nə də alınan dilindəki zərif, qüvvətli və qırıq hallanma tipləri vardır”*⁵⁹.

Ə.Rəcəbli hal kateqoriyasının tarixi təzahürləri məsələsi ilə əlaqədar olaraq yazır: *“Hal kateqoriyası tarixin çox qədim dövrlərində təşəkkül tapmışdır, çünki 13-14 əsr bundan əvvəl qədim türk qəbilələrinin dilində hərtərəfli inkişaf etmiş hal şəkilçisi mövcud*

⁵⁷ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri / B.E.Keskin. – Ankara:

TDK Yayınları, – 2022, – 831 s.

⁵⁸ Bəşirov, K.K. Türk dillərinin müqayisəsi / K.K.Bəşirov. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2018, – s. 71

⁵⁹ Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası / F.R.Zeynalov. I hissə – Bakı: – 2008, – s. 97

olmuşdur” və dil faktları əsasında qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin hansı hallarının işlənməsi məsələsinə toxunan müəllif qədim türkcədə işlənən halların sayının müasir türk dillərindəki sayından çox olduğunu, türk dillərinin əksəriyyətində alət-birgəlik və istiqamət hallarının işlənmədiyini bu mənada qədim türk dilində işlənən hal şəkilçilərinin sayı və fonetik tərkibi də müasir türk dillərindən bir qədər fərqləndiyini bildirir⁶⁰.

Adlıq hal. “Yalın hal”⁶¹, “Əsas hal”, “Adlıq hal”, “Nominative hal”, “Bəlihsiz hal” kimi təqdim olunan adlıq halın müasir türk dillərində olduğu kimi, morfoloji əlaməti yoxdur. İsmın digər hallarının əsasını təşkil edən adlıq hal, ismin bütün digər hallarının yerində, mövqeyində işlənə bilər, həmin halları əvəz edə bilər. Adlıq hal VIII-XII əsrlər türkdilli mətnlərdə (rəsmi-işgüzar üsluba dair) aşağıdakı funksionallığı və morfoloji sintaktik münasibətləri əks etdirir: *Özge kişiler ma yulep alayın* – başqa adamlar da alağ. *Tağdını ma öken adırar* – şimaldan da çay adırar. *Yuldaçı kişi korluq bolsun* – Zorla alan adam korluq çəksin. *Tigüy tayşe başlap* – *Tigüy tayşı başda olmaqla*; *biz Toli Kara, Mısır Uluğ, Ənç Kara Mısır başlap...* *biz Toli Kara, Mısır Ulug, Ənç Kara Mısır başda olmaqla*;

Yiyəlik hal: F.Zeynalovun “*Xalis qrammatik hal*” adlandırdığı yiyəlik halda formalaşan sözlər “*aidlik, sahiblik bildirməklə yanaşı, həm də tamın bir hissəsini, miqdar, müxtəlif münasibət də ifadə edir*”⁶². Türk dillərində yiyəlik halın şəkilçili – müəyyən və şəkilçisiz qeyri-müəyyən şəkilləri vardır ki, bir çox alimlər bu qeyri-müəyyən şəklın ilkin olması fikrində yekdildir. Türk dillərində yiyəlik halın şəkilçili – müəyyən və şəkilçisiz qeyri-müəyyən şəkilləri vardır ki, bir çox alimlər bu qeyri-müəyyən şəklın ilkin olması fikrində yekdildir. M.Qıpçaq türk dillərində hal kateqoriyasının formalaşma və morfoloji sintaktik funksionallığından

---

⁶⁰Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası / Ə.Ə. Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2002, – 259 s., s.

⁶¹Gülsevin, G. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler / G.Gülsevin. – Ankara: TDK Yayınlar, – 2011, 3. baskı, V+156, – s.17

⁶²Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası / F.R.Zeynalov. – Bakı. –2008. – s. 99

bəhs edərkən belə bir fikir irəli sürür ki, yiyəlik halın -nı⁴ formantı ikiqat hallanmanın əlamətidir: -ni⁴+ni = nün = nin/n⁶³.

-ı²; -nı²; -ı² – *Kabıznuş yir* – Kobızın yeri; *İnim Kasuknuş tegi lek bile köni bilsinler* – Kiçik qardaşım Kasukun qohumlarla doğru bilsinlər; *begimin tamğasın* – bəyimin damğasını; *inim Kasuknuş* – qardaşım Kasukun.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk dillərində olduğu kimi qədim türk rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində də yiyəlik halda olan söz müstəqil işlənəndə cümlənin xəbəri vəzifəsini daşıyır: *Bu nişan mən İlçimin ol* – *Bu mohur mən elçindir*; *Bu nişan mən tanuk Buyan Karanı ol* – *Bu nişan mən şahid Buyan Qaranındır*.

Yönlük hal: -a²; -ga²: *Siz onluqlarka kalmış üçün Uday ilçike* – Biz onluqlara qaldığı üçün Uday elçiyə; *Taplamasar, adın kişiğe ödkürü sadsun* – bəyənməsə, başqa adama sonradan satsın;

Təsirlik hal: *Min bəgimin tamğasın kakıp* – minbaşı bəyimin damğasını vurub; *Amtı ol bitiglerini begim Yaman kayuda kofup ukıtdı* – indi o sənədləri bəyim Yaman harasa qoyub, unuttu⁶⁴.

Yerlik hal: -ta/-te: *Kiçigimte bitik üzük pan boksut öğrenmiş üçün bu ok ökente, bu borluk teğinçe* – bu çay sahilində cümlələrin qurulması bu bağ boyunca; *Küz yanıda yegirmi iki badır küncid köni birurmen* – Payız vaxtı iyirmi iki badır küncüt verərəm.

Çıxışlıq hal: -tan/-ten: *Men Bintrin adaynın adaynın evintin* – Mən Bintün atanın evindən; *Onluqlarka ön öndün ində böz kergek bolup* – onluqlara ön şərqdən enəndə bez gərək olub; *İl temürtin bir küri kunçit aldım*: El təmirdən bir küri (ölçü vahidi) küncüt aldım⁶⁵;

Qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərin dilini təhlil etdikcə halların bir-birini əvəz edə bilməsi, yaxud müxtəlif hal görümlərinin eyni formal göstərici ilə təmsil olunduğunu müşahidə edirik. M.Qıpçağın qeyd etdiyi kimi, pratürk hal sistemi bir-birinə yaxın, yaxud eyni

⁶³ Кыпчак, М.Д. Категория Падежа в тюркских языках / М.Кыпчак. – Баку: Издательство Бакинского Государственного Университета, –1994, –с. 37

⁶⁴ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkcesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022, – 831s.

⁶⁵ Keskin, B.E. Eski Uygur Türkcesi Hukuk Belgeleri / B.E. Keskin. – Ankara: TDK Yayınları, – 2022, – 831s.

qrammatik mənaların müxtəlif variantlarla ifadəsi halların hələ tam diferensiasiya olmadığını göstərir⁶⁶. Göytürk, Uygur və Qaraxanlı dövrünə aid sənədlərin dilində də eynilə pratürk hal sistemində məxsus səciyyəvi cəhətlər öz əksini tapmışdır.

Bir linqvistik hadisə olaraq qrammatik kateqoriyaların türk dillərində tarixi və müasir durumu, onların formal göstəricilərində dəyişiklərin izlənməsi, qrammatik vasitələrin bir-birini əvəz etməsi məsələsi türkoloji dilçiliyin aktual məsələlərindəndir. Qrammatik kateqoriyaların, o cümlədən mənsubiyyət, kəmiyyət və hal kateqoriyalarının sənədlərin dili əsasında və rəsmi-ışğuzar üslub çərçivəsində araşdırılması, diaxron və sinxron üsullarla müqayisəli şəkildə və genotipoloji aspektə tədqiqi, hal şəkilçiləri və onların ifadə etdiyi qrammatik mənanın ifadə formaları, hal əvəzlənmələrinin tarixi təzahürlərinin tədqiqi türkcənin tarixi qrammatikasının mübahisəli səhifələrinin aydınlaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Nəticə. Tədqiqatın sonunda aşağıdakı *nəticələr* əldə edilmişdir:

1. Türk dilləri özünün tarixi inkişafı boyu genetik ümumilik, coğrafi yaxınlıq, ayrı-ayrı tayfaların etno-dil xüsusiyyətlərinin dominantlığı, müəyyən ərazilərdə və siyasi təmərküzləşmədə qaynayıb-qarışması nəticəsində həm inteqral, həm də diferensial xarakter daşmışdır. Uzun əsrləri əhatə edən tarixi proses mənşə müştərəkliyini ortaya qoymaqla bərabər, etno-kulturoloji və etnolinqvistik rəngarənglik kontekstində müxtəlif keyfiyyətlər qazanaraq ümumtürk ədəbi dilinin formalaşmasını təmin etmişdir.

2. Dövlətçilik ənənələrinin, hüquqi-idarəçilik, nizam və qanunlar sisteminin mövcud olduğu VIII-XII əsrlərdə türk dilinin geniş səviyyələrdə işləkliyi üslubların formalaşması üçün təməl yaratmış, üslublar arasında diferensiallaşmaya təsir etmişdir.

3. Dilin inkişafının müxtəlif mərhələləri üzrə normalar sistemi fərqliliklər kəsb etsə də, bütünlükdə dilin daxili qanunlarına tabedir. Bu mənada rəsmi-ışğuzar üslub da ümumtürk ədəbi dilinin normalar sistemi əsasında və dil vasitələrindən məqsədli istifadə kontekstində

---

⁶⁶ Кыпчак, М.Д. Категория Падежа в тюркских языках / М.Кыпчак. – Баку: Издательство Бакинского Государственного Университета, –1994, –с. 33-34

inkişaf etmiş, eyni zamanda hər bir mərhələnin ictimai-siyasi təmayüllərini özündə əks etdirərək funksionallıq qazanmışdır.

4. VIII-XII əsrlər türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları hesab edilən, qədim türk cəmiyyətinin, ictimai-siyasi tərəkürünün, dövlətçilik ənənələrinin təəssümü olan hüquq sənədlərinin öyrənilməsi həm sosial-siyasi, həm də dil tarixi baxımından əhəmiyyətlidir.

5. Rəsmi, işgüzar, hüquqi, mülki, iqtisadi və s. sahələr üzrə tərtib olunan sənədlər rəsmi-işgüzar üslubun müxtəlif qollarının yarandığını sübut edən nümunələrdir. Bu cəhət rəsmi-işgüzar üslubun müxtəlif mikroüslublar əsasında fərqli xüsusiyyətlər kəsb edərək üslubdaxili ayrılımlarla reallaşdığını göstərir.

6. Qədim türk dilində rəsmi-işgüzar üslubda yazılan ilk nümunələr VIII-IX əsrlərə aiddir. Bu nümunələr hesabat xarakterindədir, xaqanın müraciəti şəklində tərtib olunmuşdur və daha çox dövlətin hüquqi tənzimlənməsi, xaqanlıqın qanunlar çərçivəsində - "İl Yanı" adlanan törə vasitəsilə idarəsini əks etdirir. X-XII əsrlərdə tərtib olunan sənədlər daha geniş spektri ilə nəzərə çarpır. Bu sənədlər, demək olar ki, rəsmi üslubun bütün xüsusiyyətlərini dövrün dil mənzərəsi fonunda əks etdirir. Bu sənədlər qədim türk dilində ictimai-siyasi tərəkürün ifadəsinin ən bariz nümunələridir.

7. Fərdlərarası, dövlət-fərd arasındakı çəxtərəfli münasibətləri əks etdirməklə bərabər, türkün hüquqi düşüncəsini, mədəniyyətini ortaya qoyan rəsmi-hüquqi sənədlər müxtəlif məzmun və janr xüsusiyyətlərinə, tərtib şəkillərinə görə təsnif edilir. Bu sənədlərin tərtibi, müəyyən formaya malik olması, möhürlənməsi, şahidlər, dövlət qanunları, təsdiqlənməsi rəsmi-işgüzar üslubu hüquqi əsaslar təməlinə formalaşdığını göstərir.

8. Sənədlər üslubi diferensiallıqları əks etdirməklə, həm də digər üslublarla sinkretik xüsusiyyətlərə malikdir. Türk dilinin böyük bir mədəni-siyasi coğrafiyada yayılması, ümumməişət dilindən ali ünsiyyət vasitəsinə çevrilən normaları sənədlərin dilində də vahidliyi, ümumiliyi təmin etmişdir. Demək olar ki, çox az istisnalarla sənədlərin lüğət tərkibində, xüsusən terminlərdə fərqlilik özünü

göstərir.

9. Qədim türk hüquq sənədlərinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları iki istiqamətdə nəzərdən keçirilir və müəyyən olunur ki, leksik qatın zənginləşməsi dilin daxili imkanları hesabına və alınmalar hesabına baş verir. VIII-XII əsrlər qədim türk rəsmi-ışgüzar sənədlərinin dilində leksik-semantik, sintaktik üsul işlənsə də, morfoloji üsul söz yaradıcılığının ən məhsuldar forması kimi özünü göstərir.

10. Qədim türk hüquq sənədlərinin dilində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı özünəməxsus çalarlarla əks olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, sənədlərin dilində özünü göstərən bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi sözlər əvvəlki mənalarından uzaqlaşaraq fərqli anlam qazanmış, terminoloji səciyyə daşımıdır. Nümunələrdə sözlərin leksik-semantik sahədə baş verən dəyişmələri, xüsusilə eyni dil vahidlərinin çoxmənalılığı əks olunur. Bu hal təkcə milli sözlərdə deyil, alınma terminlərdə də müşahidə edilir. Leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığının əsas istiqamətləri mənə daralması, mənə genişlənməsi nəticəsində baş vermişdir.

11. Sənədlərin dilində əks olunan morfoloji yolla sözlərin yaranması, üsluba xas terminoloji sistemin formalaşması digər üsullara nisbətən daha geniş və məhsuldar xarakter daşıyır. Fikrimizcə, bu, ilk növbədə iltisafilikdən doğan proses olmaqla bərabər, həm də türk dillərində sözdüzəldici morfemlərin kəmiyyət çoxluğu və semantik rəngarənliyi ilə izah oluna bilər. Morfoloji üsulun qədim türkcədə də məhsuldar və əlverişli olması bu üsuldan istifadənin geniş yayılmasına imkan vermişdir. Sənədlərin dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı həm türk mənşəli, həm də alınma sözlər əsasında inkişaf etmişdir.

12. Qədim türk hüquq sənədlərinin dilində sintaktik üsulla söz yaradıcılığı da özünü göstərir. Sintaktik üsulla sözlərin yaranması çox maraqlı bir sözyaratma mənzərəsini ortaya qoyur. Bu üsulla yaranan söz və terminlər daha çox söz birləşməsi modelindədir. Sənədlərin dilində bu yolla yaranan leksik vahidlər müxtəlif struktur və semantik xüsusiyyətlərə malik olan dil vahidləri kimi təzahür edir.

13. Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, tərtib olunan sənəd

növlərində türkmənşəli söz və ifadələr geniş işlənmiş, türkcənin leksik zənginliyi, hər hansı bir məfhumu, anlayışı, hüquqi aktı ifadə etmə imkanları müxtəlif sənəd növləri əsasında izlənilmişdir. Rəsmi-işgüzar üsluba dair sənədlərin leksikasının dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına zənginləşməsi həmin dilin daşıyıcılarının təfəkkür tərzilə bağlıdır. Bu bağlılıq terminoloji sistemdə struktur-semantik rəngarəngliyi təmin edir.

14. Sənədlərin dilinin lüğət tərkibinin türkmənşəli leksik qatını sahələr üzrə təsnif edərkən çox zəngin bir söz varlığı mənzərəsi meydana çıxır. Bu leksik qat ümumişlək sözlər əhatəsində ad, əlamət və keyfiyyət, iş, hal-hərəkət bildirən sözləri ehtiva etməklə bərabər, müxtəlif sahələrə aid olan sözlər qrupunu da özündə cəmləndirir. Müxtəlif alət və vasitə adlarını, somatizmləri, peşə-sənət adlarını, bitki və heyvan adlarını bildirən, ölçü, zaman, qohumluq münasibəti ifadə edən sözləri sənədlərin dilində müasir türk dilləri ilə nominativ və semantik cəhətdən həm oxşarlıq, həm də fonetik tərkib və semantik tutum etibarilə fərqlilik əks etdirir.

15. Araşdırmalar göstərir ki, qədim türkcə rəsmi-hüquq sənədlərinin leksik zənginləşmə mənbələrini çin, moңqol, toxar, soqd, sanskrit dillərindən alınan sözlər təşkil edir. Sənədlərin dilində işlənən alınma leksika müəyyən bir lay təşkil edir. Bu sözlərin nisbəti dövrlər və dillər üzrə dəyişiklik nümayiş etdirir. Bu sözlər daha çox mülki-hüquqi sahələrə, vergi, ticarət, iqtisadiyyatla bağlı sənədləşmələrə aiddir. Alınma söz və ifadələr, terminlər dillərarası əlaqələrin intensivliyinin göstəricisidir. Alınma terminlərin sənədlərin dilində və daha sonrakı dövrlərdə işlənmə xüsusiyyətləri göstərir ki, tarix boyu forma və məna dəyişikliyinə məruz qalmışdır.

16. Türk dillərinin qrammatik quruluşu öz sabitliyi ilə seçilsə də, qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələrindəki regional və dövrü dəyişmələrlə özünü göstərən diferensial əlamətlər yazılı abidələr fonunda müəyyən edilir. Bu baxımdan VIII-XII əsrlər qədim türk hüquq sənədlərinin dili müxtəlif tayfaların etno-dil mühiti çərçivəsində dilin qrammatik quruluşunun ifadə imkanlarındakı fərqlilikləri əks etdirən mühüm qaynaqlardır.

17. Kəmiyyət, mənsubiyyət, hal kateqoriyalarının sənədlərin

dilində işlənmə xüsusiyyətləri, ifadə formaları, təzahür şəkilləri həm dövrün dil xüsusiyyətlərinin ümumi mənzərəsini təsvir etməyə imkan yaradır, həm də türk dillərində fərqli məqamların aydınlaşmasına kömək olur. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələrində diferensiasiyacı əlamətlər əsasən fonetik quruluşdakı və semantik tutumdakı fərqliliklərlə müşahidə olunur.

18. VIII-XII əsrlər qədim türk rəsmi-işgüzar sənədlərinin dili milliliyi və sadəliyi ilə fərqlənir. Sənədlərin məzmun və forma müxtəlifliyi dilin funksionallığı və normalar sistemi çərçivəsində özünəməxsus əlamətlərlə seçilir. Bu xüsusiyyətlər rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkülünün və inkişafının başlanğıcını göstərir və dilin hüquqi fikri ifadə etməsi, rəsmi sənədləşmə və işgüzar münasibətləri əks etdirməsi baxımından mühüm fakt olaraq qarşımıza çıxır. Nəticə etibarilə rəsmi-işgüzar üslub ictimai-siyasi fikrin, mədəni-siyasi yüksəlişin, hüquqi təkəkkürün inkişafının məntiqi davamı kimi təzahür edir. Və onun meydana gəlməsi ədəbi dilin funksional – üslubi diferensiasiyasının ümumi səviyyəsi barədə təsəvvür yaratmaqla yanaşı, qədim türklərdə zəngin dövlətçili ənənələrinin mövcudluğunu təkzibolunmaz dəlillərlə təsdiq edir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı monoqrafiya, tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. Türk Dillərində Hukuk Terminolojisinin Təşəkkülü ve Çağdaş Durumu // Yeni Türkiye Dergisi, – 2018. №101, – s. 30-37.
2. Qədim türk-uyğur rəsmi-hüquq sənədləri və Türk dillərində hüquqi terminologiya // Terminologiya məsələləri, – 2018. №1, – s. 66-72.
3. Karahanlı Türkçesi bağlamında Kutadgu Bilig ve Atebetül-Hakayık'ta sosial-siyasi terimler // Yeni Türkiye Dergisi, – 2019. №105, – s. 309-313.
4. К вопросу о формировании официально-делового стиля письма в древнуйгурском юридическом документе // XXX Международный конгресс по источниковедению и историографии стран Азии и Африки: К 150-летию академика В. В. Бартольда, – 19-20 июнь, 2019. Т. I, – с. 422-423.

5. Toplumsal kurallar bağlamında Kutadgu Bilig'de Siyasi-Hukuk Kültürü ve Siyasi-Hukuk dili // Kutadgu Biligin 950 illik münasibətilə Uluslararası Kutadgu Bilig Qurultayının materialları, – Ankara: – 25-28 sentyabr, 2019. – s. 1440-1448.
6. Qədim türkcədə işlənən [-lığ]/[-lik] şəkilçisinin etimologiyası və mənəyərətə xüsusiyyətləri // Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 16-17 oktyabr, 2019. – s. 169-173.
7. Eski türkçe resmi-hukuki belgelerin janr tipolojisi // XVI Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı materialları, – Ankara: Türkiyə, – 26-27 sentyabr, 2021. – s. 264-268.
8. Eski türkçe hukuk terminolojisinin semantik yolla zenginləşməsi (Eski türkçe hukuk vesikaləri bağlamında) // XIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, – Rize: Türkiyə, – 14-16 oktyabr, 2021. – s. 80.
9. Qədim türkcədə vergi termini olaraq “tüş+ük” sözü və onun derivativ mənzərəsi // Terminologiya məsələləri, – Bakı: Elm, – dekabr, 2021. №2, – s. 53-58.
10. Qədim türk hüquq sənədlərinin tədqiqinin klassik dövrü // Dilçilik araşdırmaları, – Bakı: Elm, – iyul/dekabr, 2021. №2, – s. 69-75.
11. Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və Təhsil, – 2022. №2, – s. 220-227.
12. Eski türkçe metinler bağlamında hukuki terminolojinin semantik zenginləşməsi // Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks (Türklerin Dünyası), – 2022. №1, – s. 35-43.
13. Eski Türkçeden Günümüze [+lXg] Ekinin Tarihi Serüveni: Semantik ve İşlevsel Özellikler // Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın Armağan kitabı, – Ankara: – 2022. – s. 639-644.
14. Əski türkcədə rəsmi-işgüzar üsluba aid alınma terminlər // “Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq elm, mədəniyyət və təhsil konfransı (Divanü Lügat-it-Türk - 950), – 25-27 mart, 2022. – s. 181-183.

15. Əski türkcə rəsmi-hüquqi mətnlərdəki bəzi alınma terminlərin leksik-funksional xüsusiyyətləri // Terminologiya məsələləri, – Bakı: Elm, – 2022. №1, – s. 84-89.
16. Qədim türklərdə hüquq sistemi və qədim türkcə hüquqi sənədlər // VII Respublika Elmi Qaynaqlar Konfransı, – 4 may, 2022. – s. 11-13.
17. Türk dövlətçilik ierarxiyası kontekstində “toy” anlayışının leksik-semantik mənzərəsi // Professor Qəzənfər Kazımovun 85 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı, – 20 may, 2022. – s. 197-202.
18. Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ən qədim növü: məktub // Terminologiya məsələləri, – Bakı: Elm, – 2022. №2, – s. 74-78.
19. Qədim türkcə rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində antroponimlər // Azerbaijani Oriental International Conference Studies in the Context of East-West Scientific Cultural and Socio-political Dialogue, – Baku: Azerbaijan, – 14-15 dekabr, 2022. – s. 87-88.
20. Türk dillərinin üsluplar sisteminde resmi-iş üslubunun konumu və tarixsel gelişimi // Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ Armağan kitabı, – 2023. – s. 483-489.
21. The importance of old Turkic official-legal documents in teaching of the Turkic language // Journal for Educators, Teachers and Trainers, – 2023. – s. 34-41.
22. Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun inkişaf istiqamətləri və ədəbi dil normalarının əksi // Dil və ədəbiyyat jurnalı, – Bakı: – 2023. №2, – s. 423-426.
23. Türk Dillerinde Hukukî Terminoloji'nin Oluşmasına Teorik Bakış // İJHE-International Journal of Humanities and Education, – 2023. cilt 9, №9, – s. 198-209.
24. Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin milli mənşəli leksikası // AMEA Naxçıvan Bölməsi Elmi əsərlər, – 2023. cild 19, №2, – s. 145-154.
25. Expression Of The Quantitative Category In The Old Turkic Language On The Sources Of Official-Business Style // AD ALTA Journal Of Interdisciplinary Research, – 2023. Volume 13, Issue 2, Special Issue SI 13 (2), – pp. 180-184.

26. Eski türkçə resmi-hukuki belgelerin dilinde meslek adları // I Altaistik Beynəlxalq Simoziumu, – Kayseri: Türkiyə, – 18-20 may, 2023. – s. 250-255.
27. Eski türkçə resmi-hukuki belgelerin dilinde niteleme kelimeleri // VII Türklerin Dünyası Beynəlxalq Simpoziumu, – Praqa: Çexiya, – 4-6 iyun, 2023. – s. 276-279.
28. Qədim türkçə rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının ifadəsi // Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri adlı Respublika elmi konfransı, – 19 iyun, 2023. – s. 398-402.
29. Qədim türkçədən müasir türk dillərinə “esrük” sözünün leksik-funksional xüsusiyyətləri // “AZLİNG-2022” Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Neftçala: – 8 oktyabr, 2023. – s. 29-30.
30. Cümhuriyyət türkiyəsində qədim türk hüququna dair qaynaqların nəşr və tədqiqi // Əlyazma Kitabı Azərbaycan-Türkiyə elmi-mədəni əlaqələr kontekstində mövzusunda Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransı, – Bakı: – 24 oktyabr, 2023. – s. 359-363.
31. Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslub: tarixi və sosiolinqvistik müstəvidə // AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Axtarışlar jurnalı, – 2023. №2, – s. 32-38.
32. Cümhuriyyət dövründə Türkiyədə qədim türk hüquq sənədlərinin tədqiqinə ümumi baxış // Türkologiya, – 2023. №2, – s. 25-27.
33. Eski Türk Hukuk Belgeleri Dilinde Terimlerin Tematik Görünümü // VII. International Conference On Language And Awareness Proceedings (ICLA2023), – 22-23 dekabr, 2023. – s. 183-184.

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 mart 2024-cü il tarixində saat 12⁰⁰da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 fevral 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.02.2024

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 81 499

Tiraj: 100